

ТЕМА 7. ШКОЛА Й ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА ЕПОХИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ І РОЗВИТКУ XVI-XVIII СТОЛІТЬ

З ухвалою Люблінської унії 1569 р. закінчується литовсько-руська доба в історії України. Українські землі підпали під владу Польщі. В цих умовах не тільки українська педагогіка та національне шкільництво, але й все життя українців перебувало під шаленим наступом польських колонізаторів. У колонізаційному поході на Україну найбільш завзято діяли польські магнати, прагнучи асимілювати українців, забравши від українських дітей рідну школу, якій загрожувала повна ліквідація.

Витіснення українських національних шкіл відкрило простір для напливу в Україну навчальних закладів чужинських - кальвінських, соцініанських, католицьких, єзуїтських тощо. Єзуїтські школи, улаштовані привабливо, з кваліфікованими вчителями, дбали про те, щоб притягати до себе українську молодь і її денационалізувати. Тому всю свою енергію українському народові треба було спрямувати на те, щоб не дати себе знищити чужій силі.

Україна піднялась на оборону й боротьбу з польським наступом. У найближчі три десятиліття після Люблінської унії керівну роль у національному житті українців відігравали за давньою традицією, аристократичні родини. Українські вельможі чинили опір польській колоніальній експансії. Вони вважали за своє моральне право та обов'язок й далі очолювати українство, обороняти українську культуру, піклуючись про українську школу, педагогіку, освіту, церкву, добродійні установи, протистояти наступові Польщі. Приклад у цій благородній справі показали зокрема такі видні представники української аристократії, як Григорій Ходкевич, Костянтин Острозький, Василь Загоровський та ін. Активну участь у розбудові українського шкільництва в XVI столітті на Україні брали також багаті, національно свідомі й патріотично настроєні українські жінки, стаючи фундаторками українських шкіл. Серед таких меценаток варто відзначити Олену Чорторийську-Гороностай, яка у 1596 році зорганізувала школу в заснованому нею Пересопницькому монастирі. При Почаївському монастирі спорудила школу Ганна Гайська, а в Загаєцькому - Раїна Раймолинська. В цих школах діти вивчали азбуку, молитву, читали часослов і псалтир.

У другій половині XVI століття українські школи були при всіх церквах і монастирях України.

Однак наступні покоління українського панства почали зраджувати свій народ і пішли по лінії полонізації, піддавшись спокусі привілеїв, дарованих їм за це польськими правителями. Шляхом ренегатства пішли майже всі панські родини України.

Гостру опозицію польському наступу виявляла мала незаможна українська шляхта. Але незабаром і вона капітулювала перед натиском

колонізаторів. Отже, упривілейовані верстви не змогли утримати керівне становище й очолити оборону української педагогічної культури і національної школи. Це нанесло великий ущерб українській нації.

Українській народ змушений був покладатися на свої власні сили, на вирощених ним власних провідників. Провід та ініціатива в національному житті перейшли до низів - міщан та селян. І такою провідною силою стали українські братства та козацтво. Солідаризувалася з ними й українська церква. Під церковною опікою гуртувалися братства, школи, шпиталі, розвивалися письменство й мистецтво.

Нижчі, початкові школи існували з давніх часів при церквах, і розширити їх мережу було порівняно неважко. Потреба знань відчувалася серед народу так сильно, що по всіх містах, містечках та по більших селах України виникли народні школи. Але не менш гострою була необхідність у вищій школі, зорієнтованій на підготовку патріотично настроєної, інтелектуальної еліти української нації, учителів, духівників, вчених, письменників, митців, мудрих політиків, правників, дипломатів, економістів.

Розширення мережі українських національних шкіл стало головною метою національно свідомих українців, які справедливо вважали недостачу освіти головною причиною занепаду культурного й національного життя України. Завдяки таким настроям та енергійним діям патріотично настроєних українців на Україні засновуються нові культурно-освітні вогнища й осередки, що боронять рідне слово, школу, освіту, педагогіку, виховання дітей і молоді, віру, звичаї і традиції від ополячення. Провідними серед них стали Острозька академія, братські школи, Києво-Могилянська академія.

Острозьку Академію відкрив у 1576 р. волинський магнат князь Костянтин Острозький в Острозі, у своїй резиденції. До речі, він на свої кошти організував українські школи також у Турові (1572), Володимирі Волинському та ін. Серед них Острозька слов'яно-греко-латинська Академія займає особливе місце. Була це перша висока школа й перша наукова установа України.

На назву Академії Острозька вища школа має повне право, оскільки вона виходила поза програму "вільних наук" й брала під увагу вищі студії, особливо богослов'я. Щоб надати їй якнайвищого рівня, Острозький запросив до викладацької роботи в ній найвизначніших українських та зарубіжних вчених, кваліфікованих фахівців

Князь Ко стянтин Ко стянтинович
Острозький

найвизначніших українських та зарубіжних вчених, кваліфікованих фахівців

з різних галузей знань.

В Острозькій академії, як і в інших європейських закладах того типу в часу, викладали знамениті "сім вільних мистецтв", тобто предмети "тривіуму" (граматика, риторика, діалектика) та "квадривіуму" (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Провідне місце в програмі займало навчання трьох мов: слов'яно-руської, грецької й латинської. Проте Острозька академія істотно відрізнялась від західноєвропейських. У ній чи не найбільше уваги приділялося греко-візантійській і власне національній традиції та старослов'янській мові. За її взірцем у 1687 р. в Москві була заснована перша в Росії слов'яно-греко-латинська академія.

Першим ректором Академії був відомий український громадський діяч і письменник-полеміст Герасим Смотрицький.

Навколо Острозької Академії згуртувались кращі сини України, інтелектуали, її провідні наукові сили, що повели вперед українське шкільництво, педагогіку, рідну мову, літературу, мистецтво, науку, культуру, книгодрукування. Професорсько-викладацьку й наукову роботу тут вели українці: ієромонах з Острога Купріян, який освіту здобув у Падуї та Венеції, педагоги-письменики Іов Княгиницький (друг Івана Вишенського), Василь Суразький, Клирик Острозький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка). Трудились у ній і зарубіжні вчені світового рівня - Кирило Лукаріс, Діонісій Палеолог, Ян Дятос та ін. Це був солідний загін вчених, який, як уже відзначалось вище, Острозьку школу підняв до рівня академії і розгорнув широку письменницьку та наукову діяльність.

Острозька Академія користувалася великою популярністю серед українського народу й набула широкого світового визнання. У ній училися не тільки шляхетські діти, але й селянські. Про педагогічні успіхи Академії свідчать імена її славетних вихованців, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, учений письменник Мелетій Смотрицький, українські культурно-освітні діячі Іван Борецьких та Дмитро Самозванець.

Острозька Академія і заснована при ній у 1581 р. друкарня згуртувала потужні науково-літературні сили, репрезентувала високий науковий злет української педагогічної науки. Академічна друкарня випустила понад 30 книг. Запрошений сюди князем К.Острозьким український першодрукар Іван Федорів надрукував першу в світовому друкарстві повну церковнослов'янську "Біблію" обсягом 1252 сторінки. Підготовка її до друку тривала 10 років. Над її перекладом з єврейської та старогрецької мов наполегливо трудилися 72 перекладачі.

І коли потім, більш як через вісімдесят років, у 1663 році спромоглась на друковану "Біблію" Москва, то вона скопіювала нашу Острозьку "Біблію", яка незабаром поширилась серед усіх слов'ян. І скрізь мала велику шану.

У друкарні Острозької Академії крім першої повної слов'янської Біблії були надруковані також перша граматика церковнослов'янської мови, три видання часослова та низка полемічної літератури на захист православної

віри.

Після смерті Костянтина Острозького (1608 р.) його син Януш ополячився й не бажав продовжувати благородної справи свого батька. У 1624 р. Академія занепала, бо в цей час внучка князя Анна-Алуїза Хоткевич на її місці заснувала єзуїтську колегію. Національна зрада її зайшла так далеко, що своїм заповітом 1654 р. власні численні маєтності й великі суми грошей вона записала полякам і при цьому жодного шеляга не подарувала українцям.

Та все ж таки Острозька Академія зіграла видатну роль у поширенні освіти серед українського народу, в розвитку педагогічної думки й організації національної школи в Україні, а також мала великий вплив на організацію й розгортання навчально-виховної роботи братських шкіл, активізацію діяльності шкіл дяківських, церковних, монастирських, народних мистецтв, ремесел і промислів.

Князь Костянтин Острозький, на жаль, не знайшов послідовників серед інших українських магнатів. Зате за освітню справу активно взялися заможні українські міщани, особливо львівські, через активізацію й розширення діяльності церковних братств. Завдяки львівському братству при церкві Успенія, Львів став другим, після Острога, визначним осередком національного відродження й розвитку українського шкільництва і національного виховання, а також української духовності, педагогіки, освіти і культури.

Братства - це українські релігійно-національні організації. Вони своїм корінням сягають у XV століття, але найактивніша, й наймасовіша їх діяльність припадає на XVI-XVII століття.

Братства об'єднували в своїх рядах ремісників, селян, запорозьких козаків, купців та українських магнатів. Вони відіграли величезну роль у боротьбі проти політики національних та релігійних утисків, яку проводили польські колонізатори в Україні. Як засіб протистояння експансивному наступові, братства широко використовували українські школи, друкарні й молодіжні об'єднання, дитячі братства. Особливу увагу вони приділяли створенню українських шкіл.

Перше братство виникло у Львові в 1449 році при Успенській церкві. У 80-х рр. XVI століття воно розгорнуло широку діяльність, відкривши у Львові школу, маючи власну друкарню. На 1615 рік припадає заснування Київського братства, до якого вступило багато міщан, національно свідомих українських шляхтичів, а також Запорозьке військо з гетьманом П. Сагайдачним. Створювалися братства ремісничими цехами та іншими міськими корпораціями при парафіяльних церквах. Найбільш активно й плідно діяли братства у Львові, Острозі, Луцьку, Києві та в багатьох інших містах України.

Спочатку братства ставили перед собою суто релігійно благодійні цілі. Вони піклувалися церквою, бідними й хворими братчиками, дбали про

пожвавлення й актуалізацію релігійно-церковного життя українців.

З кінця XVI століття братства пішли в рішучий наступ проти посилення польсько-колоніального гніту, національних та релігійних утисків на Україні. Передне місце у цьому протистоянні займали братські школи.

Братські школи - це українські національні навчальні заклади, засновані й утримувані братствами. Вони в XVI-XVII ст. відіграли видатну роль у розвитку освіти в Україні. Перша така школа була організована 1580 р. успенським братством у Львові. Братство вбачало в організації української національної школи не тільки засіб освіти, а й знаряддя боротьби проти загарбників, колонізаторської політики польського уряду.

Правда, Львівській братській школі не вдалося зібрати таких визначних науково-педагогічних діячів, якими славився в свій час Острог. Матеріальні ресурси львівських міщан не дозволяли мати таке розмашисте меценатство, яке вів К.Острозький. Однак значення Львівської братської школи в історії українського шкільництва колосальне.

Робота школи визначалася статутом, що ліг в основу інтенсивного розвитку такої надзвичайно важливої галузі вітчизняної педагогіки, як українське школознавство.

Статут Львівської братської школи пройнятий глибоким українським патріотизмом, високим гуманізмом і демократизмом, щирою любов'ю до дітей, європеїзмом, пошаним ставленням до знань, освіти, книги, школи, рідної мови й української національної культури, піклуванням про авторитет батьків та вчителів, забезпечення гармонії родинно-громадсько-шкільного виховання. В ньому чітко визначена організаційна структура школи, права й обов'язки всіх її працівників, учнів та батьків, громадськості.

Батьки, посилаючи дитину до школи, повинні були при свідках ознайомитися з шкільними порядками і скласти договір, у якому зазначити зміст і термін навчання дитини в школі. Викладання проводилось рідною мовою. Але велика увага приділялась хоровому співу, вивченню грецької, а пізніше латинської та польської мов. Учні навчалися читати, писати, рахувати та співати. У старшому віці знайомилися з елементами семи вільних наук, філософією, богослов'ям, поетикою та риторикою. Школу очолював ректор. Крім того, братство виділяло двох шкільних наглядців (схолархів), які контролювали роботу вчителів та успішність учнів і розв'язували всі господарські питання.

До школи приймалися діти усіх станів. Дітям з убогих сімей надавалась матеріальна допомога. А сироти були під повною опікою братства, яке вимагало від учителів своєї школи однакового ставлення до всіх учнів. "Дидаскал має вчити й любити всіх дітей зарівно, - зазначено у Статуті Львівської братської школи, - як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять, поживи просять". Становище учня в школі залежало не від матеріального стану батьків, а від його особистого успіху у навчанні та поведінці.

Всю науково-педагогічну роботу вели молоді талановиті вчителі й письменники, як Степан і Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Іван Борецький, Сильвестр Косів, Арсентій Єлосанський, Памво Беринда та ін.

Львівська братська школа належить до унікальних винаходів українського шкільництва. Вона народилась, виросла й зміцніла на власному національному ґрунті, на засадах європеїзму, ставши взірцем для інших братств.

За прикладом Львова засновуються братські школи також в багатьох українських містах і селах. Наприклад, у Галичині такі школи виникли в Галичі, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарнім, Перемишлі, Ярославі; на Холмщині - в Холмі, Красноставі, Замості; на Підляшші - у Більську, Бересті та Воладаві; на Волині - у Володимирі, Луцьку, Дубнім; на Поліссі - в Пінську; на Поділлі - в Межибожі тощо. Дещо пізніше вони появились у Києві, Винниці, Немирові, поширившись по всій Наддніпрянщині. Значна частина їх мала характер гімназій.

З усіх названих вище братських шкіл найбільшої слави здобула Київська братська школа (1615 р.), у програмі якої головне місце займала слов'янська мова. Першим її ректором був Іван (Йов) Борецький. Виховання дітей велось в строго моральному й національному дусі. При школі діяло юнацьке братство. В ній, як і в усіх інших братських школах, активно використовувалась українська народна педагогіка.

Застосовувана в братських школах класно-урочна система навчання, а також різні дидактичні методи (пояснення, бесіда, самостійна робота, повторення, диспут, взаємне навчання) стало високим злетом української педагогічної думки світового масштабу. Передові здобутки братських шкіл у значній мірі послужили джерелом Я.А.Коменському, який добре знав їх досвід, бо певний час жив недалеко від кордонів України, для написання його фундаментальних праць із педагогіки, зокрема "Великої дидактики" та "Законів добре організованої школи". Безсумнівно, що й вчителі братських шкіл у свою чергу були ґрунтовно обізнані з педагогічною діяльністю великого чеського педагога.¹

6 жовтня 1596 року відбувся Берестейський собор, що відіграв важливу роль у розвитку національного шкільництва в Україні. Унія з Римом дала можливість зберегти в умовах латинізації та полонізації східний обряд, пробудила національну свідомість українців, стала засобом захисту української мови, створила умови для появи національної інтелігенції, дала народові національну церкву.

Щоб протистояти духовному впливові єзуїтів на українців, утворена на основі Берестейської унії греко-католицька церква почала відкривати уніатські школи, щоб пробуджувати національну самосвідомість українського населення в протизагугу школам єзуїтським, полонізаторським.

¹ Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Я. А. Коменського на Україні. - К., 1971.

Створені в Україні греко-уніатським орденом святого Василя Великого василіанські шестирічні школи (в містах Барі, Дрогобичі, Умані, Каневі, Острозі, Львові, Овручі, Тереховлі, Бучачі та ін.) давали учням добрі знання, забезпечували виховання дітей у національному дусі, рідною мовою на засадах кращих досягнень європейської педагогіки і неухильного дотримання українських народних чеснот та норм християнської моралі. У цих школах вивчали також грецьку та латинську мови, що давало можливість прилучитися до європейської культури, бо книги в основному видавалися саме цими мовами, до речі, у такій школі вчився І. Франко.

Отже, греко-католицька церква, а рівно ж і її дітище - уніатські школи, стали могутнім фактором захисту української мови як найважливішої ознаки нації. Це розуміли польські шовіністи. Вони старалися колонізувати уніатські школи. Але на перешкоді стояла греко-католицька церква, яка відрізнялась від латинської обрядом. Учнями цих шкіл були греко-католики, а тому повна колонізація таких шкіл була неможливою. Як тільки поляки відступали, уніатські школи знову українізувались і залишались осередками української культури. З них аж до 1939 р. виходила національно свідома українська інтелігенція, національні кадри.

Зрівняння в правах служителів римо-католицької й греко-католицької церков дало можливість останнім здобувати середню і вищу освіту. З освітніх закладів виходили не тільки церковнослужителі, але й світська інтелігенція, яка відстоювала українське національне відродження.¹

Українська церква, церковні братства, діяльність братських шкіл стали епохальним явищем в історії українського шкільництва, що забезпечило його дальший бурхливий розвиток. Вони виплекали й перед усім світом показали нову генерацію освічених людей України, творчих інтелектуалів, палких патріотів, мужніх захисників свого народу від нашествия польських колонізаторів, носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця, почуття поваги до представників інших народів.

Таким чином, братські школи відіграли величезну роль не тільки в поширенні освіти й розробці педагогічної теорії, а і в боротьбі українського народу за своє визволення від гніту польських загарбників. Їх вплив можна вбачати в завзятій національній боротьбі, що охопила міста, і в селянських повстаннях, і в початках козаччини, і в народженні нових могутніх духовних і наукових центрів, зокрема Києво-Могилянської академії.

Києво-Могилянська Академія - вища школа й визначний культурно-освітній центр в Україні. Створена 1632 року в результаті злиття Київської братської школи, заснованої 1615 р. Іваном Борецьким на Подолі в садибі, подарованій Київському братству Гальшкою Гулевичівною, з лаврської

¹ Волошин М., Волошин Р. Становлення національної школи. - Дрогобич, 1993. - С. 13-14.

школою, заснованою 1631 року Петром Могилою при Києво-Печерській лаврі.

Спочатку школа називалася Києво-братською колегією, або Києво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита П.Могили. А за своєю сутністю вона була облаштована за взірцем західноєвропейських університетів. Тут вчилися діти різних національностей і всіх станів: починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Для бідних учнів існувала бурса (гуртожиток). Колегія заснувала свої філії в 1632 р. у Вінниці на Поділлі, а в 1633 р. у Гощі на Волині. З її професорів часу заснування треба особливо згадати Сильвестра Косова та Інокентія Гізеля.

Колегія була добре забезпечена матеріально як з боку вищого духовенства, починаючи від самого Петра Могили, так і з боку козацьких гетьманів.

Петро Могила. Портрет XVIII ст.

гетьманові Івану Мазепі одержала довгожданий почесний титул Академії.

Ректорами Києво-Могилянської Академії були такі видатні письменники та вчені, енергійні й талановиті діячі, як Л. Баранович, Й.Галятовський, В. Ясинський, Й. Краковський.

Києво-Могилянська академія зберегла, продовжила й розвинула національні традиції українського шкільництва у поєднанні з кращими здобутками західноєвропейських університетів. Увесь курс навчання тривав 12 років. Він охоплював "сім вільних мистецтв" - граматику, риторику, поезику (пітику), філософію, математику, астрономію, музику, а також; мови - слов'яно-руську (тодішню літературну українську мову), церковнослов'янську, грецьку, польську, латинську, староврейську, німецьку, французьку. Навчальний план включав також історію й географію.

Петро Могила домагався надання колегії титулу Академії, але польський уряд не дозволив цього зробити.

Майже десять років перманентної козацько-польської війни (1648-57 рр.) відбилися на стані Києво-Могилянської колегії. Її студенти тоді масово відлучалися від навчання, вливаючись у козацькі загони. Пожежі під час військових нападів нищили шкільні будинки й маєтності колегії. Її неодноразово руйнували польсько-шляхетські війська. Але братчики завдяки всенародній підтримці знову відбудовували її. Коли ж на початку 70-х років XVII ст. наступив деякий спокій на Україні, почався розквіт діяльності колегії, яка в 1694 році завдяки

Філософія мала розгалужений характер. До її складу входили: логіка, фізика, психологія, метафізика і богословство. В останній період існування тут також викладали правознавство і медицину.

Отже, зміст освіти в Києво-Могилянській академії був солідний і мав яскраво виражене гуманітарне спрямування. Цим забезпечувався простір для застосування в навчально-виховній роботі як педагогіки офіційної, так і народної, мови книжної і народної. У стінах академії на живій народній мові творилася й розквітала чудова поезія: думи, псалми, багатюща лірика, що згодом переспівувались народом. Народною мовою писалися драматичні твори в формі коротких театральних п'єс, так званих інтермедій або інтерлюдій. Вона потрапляє на сторінки хронік, нею виголошувалися проповіді, нею листувалися між собою.

Знання ж багатьох іноземних мов давало доступ до найбільших скарбниць світової культури.

Київська Академія стала національною гордістю українського народу. Вона набула світової слави як один з найбільших культурних центрів Європи і мала вплив на розвиток освіти, школи й педагогічної думки не тільки в Україні, але й далеко за її межами.

Академія була видатним осередком освіти й педагогіки. Вона мала найбагатшу наукову бібліотеку. На жаль, до нашого часу бібліотека Академії не збережена. Великих втрат вона зазнала під час пожежі 1780 і 1811 рр., коли згоріло майже десять тисяч томів.

До навчально-виховної й наукової роботи з студентами були залучені найкращі педагогічні сили України.

Серед вихованців і викладачів Києво-Могилянської академії було чимало видатних педагогів, діячів науки і культури України - Ф. Прокопович, С. Полоцький, Є.Славинецький, І.Борецький, І.Копинський, І.Галатовський, І.Гізель, П.Могила, С.Яворський, Г.Кониський, П.Гулак-Артемівський та багато інших. Вищу освіту в ній здобули такі українські державні діячі, як гетьмани Б.Хмельницький та І.Самойлович, український філософ і педагог Г.Сковорода, поет Т.Земка, оратор І. Козловський, професор С.Почаський, бібліограф В.Анастасевич та ін.

Таким чином, Києво-Могилянська Академія стала правдивим першим українським університетом, що виховав могутній загін нової генерації української високоосвіченої інтелігенції, яка внесла величезний вклад в утвердження та дальший розвиток української педагогіки й шкільництва, національного виховання, науки, освіти, культури, відстоювання державної незалежності України.

У 1819 р. Києво-Могилянська Академія була реорганізована в духовний навчальний заклад. Із приходом до влади більшовиків-знищена, перетворена у військову казарму.

В першу річницю проголошення самостійної України університет "Києво-Могилянська Академія" відроджений й успішно розвивається. Як і

колись, наша молодь вважає за високу честь учитися у ньому. Те, що добре, й благородне, мудре, ніколи не пропадає.

Добірне зерно, посіяне Острозкою, Києво-Могилянською академіями, дало добрі сходи. Їх вихованці-випускники, педагоги стали активними поширювачами знань і національно-визвольних ідей серед народу, будівниками й оборонцями козацько-гетьманської держави (1648-кінець XVIII ст.), ініціаторами створення й організації роботи нових навчальних закладів в Україні. Це стосується, зокрема, заснування й діяльності Харківського, Чернігівського і Переяславського колегіумів, Глухівської музично-співацької школи, а також колегії й гімназії в Ужгороді та інших містах України. Мається на увазі також розгортання діяльності мандрівних дяків, мережі козацьких і січових шкіл.

Мандрівні дяки - студенти-бурсаки, вихованці українських духовних шкіл XVII-XVIII ст., які не мали осілого місця проживання і постійної служби, мандрували по містах і селах України і заробляли на прожиття культурно-просвітницькою роботою (учителювали, складали та декламували вірші, ходили з вертепом).

Причина їх появи в Україні - на хуторах не було церков, а значить, і шкіл, що будувалися, як правило, недалеко від церкви, в центрі села. Отож мандрівні дяки виконували на хуторах і присілках учительську місію, взявши на себе функції пересувної школи. Завдяки їм кожна, дитина, яка мешкала далеко від школи, мала змогу вчитися вдома чи близько від дому за цілком посильну від батьків платню вчителю. Це сприяло повному забезпеченню початкового всеобучу всіх дітей шкільного віку в Україні, що мало надзвичайно важливе освітнє значення. Адже в нашій країні тоді хуторів і присілків було надзвичайно багато. Кожен селянин будував свою садибу, щоб бути близько до свого поля.

Мандрівні дяки користувалися високим авторитетом серед учнів і батьківської громадськості, бо були тісно зв'язані з народом, вчили дітей рідною мовою із застосуванням доступних усім і зрозумілих засобів народної педагогіки, в душі народних чеснот і норм християнської моралі, не цуралися фізичної праці, допомагаючи селянам у господарюванні.

Добра ефективність навчально-виховної роботи мандрівних дяків здобувалась ще й тим, що вони вмiли враховувати національну вдачу української дитини, вселяти життєвий оптимізм, у тому числі й через сміхову культуру українського народу.

Прізвищ мандрівних дяків збереглося дуже мало - Ілля Турчинський, Василь Барський, Микола Мозалевський та ін. Їх спадщину досліджували І.Франко, П. Житецький.

Образи мандрівних дяків оспівані в українському фольклорі, а також у п'єсі М.Довгалевського "Пиворізи" та І.Карпенка-Карого "Чумаки", романі І.Квітки-Основ'яненка "Пан Халаявський", в повістях М.Гоголя "Вій" та В.Наріжного "Бурсак".

Епоха Відродження Ренесансу XV-XVI ст. у Західній і Центральній Європі зумовила реформацію освіти. А XVII ст. ознаменоване виділенням педагогіки як окремої галузі наукових знань.

Основоположником педагогіки нового часу став видатний представник слов'янської педагогічної думки, славний син чеського народу Я.-А. Коменський (1592-1670), який, опершись на філософію Бекона і Декарта, своєю педагогічною творчістю дав усьому світові великі педагогічні гуманістичні ідеї.

Європейський процес реформації освіти відбувався при активній участі України, що перейшла від "книжного вчення" до практичного засвоєння наукових знань, від схоластики до забезпечення реальних потреб людини, народу, нації. Педагогічна ініціатива й самобутність українців у цьому відношенні виявилась особливо яскраво. Доба козацько-гетьманської держави відкрила для української педагогічної творчості широкий простір. То й позитивні наслідки не забарились.

Видатний український педагог Іван Огієнко визначив XVII століття в історії української педагогіки як "Золотий вік нашого письменства, нашої культури". "Київ, - пише він, - став центром української науки, її Афінами, став нашим Парижем, "розумною головою".¹

У той час Україна досягла суцільної грамотності населення. Чужинці, які побували тут, виражали своє захоплення освіченістю українців. Наприклад, Павло Алепський, подорожуючи по Україні в 1654 та 1656 роках, у своїх дорожніх нотатках писав про нас, що ми "люди вчені", кохаємось у науках та законах, що ми "гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії". У їх там розглядають всякі поважні питання, що потребують досліду..."² В іншому місці він зазначає: "...Починаючи цим містом, себто по всій Козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їх жінки та діти, вміють читати та знають порядок богослужби та церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дають, щоб вони тинялись по вулицях".³

Вінцем слави українського шкільництва доби козацько-гетьманської держави стали козацькі та січові школи. Перші з них дислокувались на Гетьманщині, а другі - на Запорозькій Січі. Основним їх набутком, доблестю й окрасою, провідним засобом національного виховання виступає українська козацька педагогіка.

Картину поширення народних козацьких шкіл, а також шпиталів у середині XVIII ст. можна побачити на основі цифрових даних із полкових книг сімох полків, що склалися з полкового міста, інших міст, містечок, багатьох сіл, слобідок і хуторів.⁴

¹ Огієнко І. Українська культура. - К., 1918. - С. 32.

² Там само. - С. 32.

³ Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів, 1991. - С. 27.

⁴ Сірополко С. Історія освіти на Україні. - Львів, 1937. - С. 59.

Полки	Міст	Містечок	Сіл	Хуторів	Слобідок	Шкіл	Шпиталів
Ніжинський (1747 р.)	3	14	167	15	3	217	182
Лубенський (1745 р.)	11	9	183	38	6	172	107
Чернігівський (1748 р.)	2	8	129	90	-	154	124
Переяславський (1741 р.)	2	13	123	36	-	119	52
Полтавський (1745 р.)	1	1	55	2	2	98	42
Прилуцький (1740 р.)	1	7	87	7	-	69	53
Миргородський (1741 р.)	15	9	48	18	-	37	29

Особливість козацьких шкіл та, що вони формували в хлопцеві - козака, а в дівчині - козачку. Бути ними - найвища честь для українців. Не випадково Україну часто називали країною козаків. Таке ж виховне спрямування мали школи січові. Тільки в них значно більше уваги приділялось військовій підготовці. Грамотність, вміння читати, писати й рахувати була обов'язковою для всіх учнів обох шкіл.

Пріоритет у ґрунтовному дослідженні й докладному висвітленні січової школи належить видатному українському історикові Дмитрові Яворницькому, переважна більшість праць якого стосується історії Запорізької Січі. Йй присвятив свої публікації також Степан Сірополка. Зокрема, типові прикмети виховання січовиків він розкрив на прикладі школи в Запорозькій Січі на монастирському подвір'ї при церкві святої Покрови.¹

За описом С.Сірополка, січова школа при церкві святої Покрови складалася з двох відділів. У першому відділі вчилися козаки як майбутні поламари, дяки та дякони (30 учнів). У другому здобували молодики - сироти, хрещеники козацької старшини або ті нещасні діти, яких козаки викрадали у католиків та всяких іновірців, щоб повернути їх з еретиків у православних християн (50 чол.). Їх вчили грамоти, співу, військового ремесла.

Молодики мали свого отамана й кухаря, свої привілеї. Лиш вони мали право колядувати під вікнами січового товариства, вітати хлібом на Новий Рік та яйцями на Великдень, дзвонити й читати псалтир по померлих і

¹ Запорозькі козаки вважали святу Покрову своєю покровителькою. Отже, Покрова святкується (14 жовтня) в нас як народно-релігійне й національне свято.

загиблих у боях, продавати ладан тощо. За все це одержували харчі й гроші, що йшли до шкільної каси в розпорядження отамана.

Молодиків у січовій школі вчили Богові добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці влучно стріляти й списом добре колоти.

Молодики були в школі нерідко понад десяток років. Керув школою монастирський ченець.¹

Високим рівнем організації педагогічного процесу відзначались полкові й сотенні школи Гетьманської України.

У цілому ж козацька освіта охоплювала такі ступені: дошкільне сімейне виховання, родинно-громадсько-шкільне виховання, підвищена й вища освіта (в колегіумах, вітчизняних академіях, зарубіжних університетах); військово-спортивне і національно-патріотичне загартування воїна-визволителя з лицарським кодексом честі й звитяги.

Доброю підмогою в українському патріотичному вихованні молоді й плеканні історичної пам'яті поколінь служили українські народні думи й історичні пісні, кобзарі, козацькі літописи ("Літопис Самовидця" Г.Габ'янки і С.Величка, Густинський), історико-меморіальні праці ("Синопис").

Значний вклад у розвиток української педагогіки й національної освіти вносили колегіуми, кількість і значення яких на Україні XVII-XVIII ст. поступово зростала. Наприклад, Чернігівський колегіум (1589) здобув собі такої слави, що його називали Українським Олімпом. Фундатором його був український письменник, педагог і церковний діяч Іоанн Максимович (1651-1715). Колегіум створено на базі слов'яно-латинської школи, переведеної в Чернігів із Новгород-Сіверського. Строк навчання був 6 років. Викладали в основному загальноосвітні предмети. В 1776 р. колегіум реорганізовано в духовну семінарію. Тут вчився один із засновників вітчизняної епідеміології Д.С.Самоїлович.

Широким обсягом освіти відзначався Харківський колегіум (1727). У ньому викладали граматику, піїтику, риторичку, філософію, богословство, а з 1765 р. створено класи французької і німецької мов, математики, інженерної справи, артилерії, геодезії, вокалу й інструментальної музики. В ньому вчилися діти всіх верств населення. Впродовж тривалого часу, але до утворення Харківського університету (1805 р.), був центром освіти Слобожанщини. З нього вийшло чимало педагогів, діячів вітчизняної науки і культури. В ньому вів викладацьку роботу Г.С. Сковорода.

1738 р. в м.Глухіві була відкрита перша співацька школа в Україні.

У Глухівській співацькій школі постійно навчалось 20 учнів. Крім хороших занять, вихованців навчали грати по нотах на скрипці, гусях і бандурі. Вона діяла майже 40 років і дала початкову музичну освіту багатьом

¹Сірополко С. Історія освіти на Україні. - С. 47 - 48.

діячам української культури XVIII ст. Зокрема в ній учився славетний український композитор Д.Бортнянський.

У системі початкової (елементарної) освіти в Україні й надалі на провідному місці залишалася парафіяльна школа з учителями-дяками, тобто дяківка, що діяла до першої половини XIX ст. Зникла з поширенням шкіл державних.

Дяківки - парафіяльні приватні школи. Засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священика, на домовлену з батьками учнів плату вчителями були дяки. На Наддніпрянській Україні - мандрівні дяки, на Буковині - даскали, на Закарпатті - дяки-співаки. Учнів навчали слов'янської азбуки, читання за Часословом, Псалтирем, Апостолом, письма, трохи арифметики. Як один із засобів впливу була субітка - щосуботнє фізичне покарання учнів. "Вчися, не пустуй; пам'ятай субітку", - приказував учитель, шпарячи різкою. У Галичині були ще покарання "на пацу" (лінійкою по долоні), стояння в куті класної кімнати, нерідко навколішки. То й не дивно, що батьки теж дома карали дітей фізично за непослух.

Хоч парафіяльні школи не давали дітям бозна-яку науку, але вони були близькі народові тим, що не були сковані офіційно, обходились дешево й цілком заспокоювали скромні потреби населення. А головне, не цуралися рідних звичаїв і народної мови.

Дія утримання школи й вчителя громада, встановлювала податок ("роківщину"). Сплачували його натурою, частково грішми. Трудовлаштування вчителя відбувалося на конкурсній основі з укладенням між ним та громадою відповідної угоди (контракту).

За вчителем зберігалося право, якщо громада не забезпечувала його харчами, у будь-який час залишити школу.

При школі, як правило, існував і притулок для сиріт - бурса¹, що перебувала, під патронатом общини. Опікуном їх був учитель. Милосердя до знедолених дітей, яких називали голишами, належить до моральних рис українців.

"Не кривдь голиша, бо в голиша також є душа", "Дайте голишу хоч ложечку кулішу", - закликає українська народна педагогіка.

Крім сиріт, у шкільному притулку жили мандрівні учні-молодики, які через відсутність школи у своїй місцевості селилися там, де вона існувала, згодом вони ставали помічниками мандрівних учителів (дяків) і самі вчителювали, чим сприяли поширенню грамотності й демократизації освіти на Україні.

Дух українського національного відродження й козацько-гетьманської держави заферментував плідний розвиток педагогічної думки в Україні XVI-XVIII століття в особах таких її провідних творців, як Іван Вишенський, Йов

¹ Бурса (від лат. bursa - гаманець, сумка, каса)- гуртожиток для бідних учнів, студентів, що утримувався здебільшого на пожертвування; бурсою називали також духовні школи.

Борецький, Епіфаній Славинецький, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та багатьох інших.

Іван Вишенський (1550-1621) - видатний український письменник-полеміст, філософ і просвітитель, непохитний борець проти польського поневолення України. З його іменем зв'язаний вхід полемічності в педагогічну науку та послання як нового виховного засобу ("Послання до всіх взагалі в Лядській землі живущих"). Цим посланням було продовжено і розвинено уже наявну традицію заповітів і повчань в українській педагогіці.

Іван Вишенський критично ставився до чужинських навчально-виховних систем і радив будувати школу на засадах власної національної культури й неодмінно з рідною мовою навчання. "Знайте же, що слов'янська мова більшу честь має, ніж еллінська чи латинська," - зазначав він. Його методичні поради про читання, письмо ("Про те, як слід читати це писання"...), самоосвіту ("Тому, хто буде читати це писання наодинці...") позитивно вплинули на формування дидактичних принципів української педагогіки.

У 1609 році з друкарні Львівського братства вийшов один із перших педагогічних творів "Про виховання дітей" з передмовою Йова Борецького - українського церковного, політичного, освітнього діяча. Репрезентована ним книжка є першим підручником для вихователів, батьків та учнів. Тут зібрані уривки з різних повчань, переважно з творів І.Золотоустого на релігійно-етичні теми. Зміст її проінтяний життєвим оптимізмом й вірою в силу виховання, яке належить до святих обов'язків батьків. і вони в першу чергу відповідають за погані вчинки дітей.

Епіфаній Славинецький - один з найбільших учених XVII століття, український педагог, філолог, письменник і перекладач. Родом із Київщини. Автор греко-слов'яно-латинського лексикону та посібника для вчителів і батьків "Громадянство звичаїв дитячих". В ньому автор у 164 питаннях-відповідях виклав правила поведінки дітей у школі і поза нею. Зразком для цієї книги, очевидно, був твір Я.А.Коменського "Правила поведінки, зібрані для юнацтва". Посібник Є.Славинецького охоплює значне коло актуальних питань з виховання - про зовнішній вигляд дитини, її одяг, відвідування церкви, про поведінку під час обіду, при зустрічі з старшими, в школі, про сон тощо. Це своєрідний моральний кодекс громадян України, побудований на засадах народних чеснот, норм християнської моралі, європеїзму. У даній книзі доречно акцентується увага на виховній ролі дитячих ігор та забав, на значенні фізичного виховання.

Видатний український педагог Епіфаній Славинецький своєю працею піклувався про самостійну Українську державу і про те, аби вона мала гідних громадян. Славетний український педагог Феофан Прокопович (1581-1726) у своєму творі "Духовний регламент" обстоював необхідність формувати високоосвічену, духовно багату молодь. У зв'язку з цим вчений розробив чітку систему церковних шкіл, у яку включив школи архієрейські, семінарії, академію. Тут же ним виначено зміст їх роботи, викладено ряд

цінних методичних порад і рекомендацій щодо навчання й виховання учнів. У них вагоме місце займає вивчення граматики, історії, географії, арифметики, геометрії, логіки, риторики, його буквар "Перше вчення отроків" за перших 5 років витримав 12 видань.

Характерною рисою української педагогіки XVI-XVIII ст. є її злет у розвитку на своїй власній, національній основі із врахуванням кращих досягнень західної педагогічної культури. Здобуття освіти найбільш інтелектуально обдарованих молодих людей з України нерідко завершувалось у престижних закордонних університетах. Українці найчастіше навчалися зокрема в університетах Падуанським, Лондонським, Лейденським, особливо в Гетінгенським, а також Паризьким; Празьким, училися в Гданську, Кенігсберзі, Римі та інших містах. Наприклад, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де студіював філософію й богослів'я. І там він виховався на, найкращих зразках класицизму та гуманізму. З Києво-Могилянськ^{ої} академії кращі студенти постійно їздили за кордон.

Свою освітню справу активно вели монастирі як наявні, такі новостворені.

Монастир (дослівно з грецької - відлюдне життя) - стала форма організації чернецтва. Перші монастирі виникли ще в Київській Русі в X-XI ст. після запровадження християнства. Найдавнішими були Межигірський Спасо-Преображенський монастир, Києво-Софійський, Києво-Печерська лавра, Києво-Видубицький, Грушевський, Хустський монастирі та ін.

Особливе зростання кількості монастирів на Україні та активізація їх діяльності припадає на XIV-XVII століття. Тоді були засновані Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир, Мотронинський Троїцький монастир, Манявський скит, Києво-Братський монастир, Почаївська Лавра, Густинський, Пересопницький, Гошівський та інші монастирі. За описом 1786 року на Лівобережній Україні діяв 61 монастир. Якщо додати монастирі Правобережної України, то виходить, що тоді в Україні діяло до сотні монастирів.

Багато монастирів з їхньою системою оборонних споруд були військово-оборонними пунктами у боротьбі з іноземними загарбниками. У міцних мурах монастирів не раз знаходили захист навколишні мешканці під час наскоків ворогів. Монастирі давали притулок українським повстанцям. Тут знаходили підтримку й розраду знедолені люди.

При монастирях функціонували монастирські школи, які множили число грамотних людей в Україні. Вони формували релігійну духовність, плекали український національний дух і почуття релігійної національної самостійності, боролися проти денационалізації українського народу. Розвиток літописання, що служило чудовим педагогічним засобом плекання історичної пам'яті поколінь, створення бібліотек, друкарень і мистецьких шкіл, особливо церковного хорового співу й іконопису, теж непосредно зв'язані з монастирями. І коли перші президенти проголошеної 16 липня 1990

року самостійної української держави присягали на вірність Україні, то руку тримали на Пересопницькій Євангелії, перекладеної й надрукованої в Пересопницькому монастирі (1561 р).

Прогрес національної освіти українського шкільництва тісно зв'язаний з розвитком друкарства, яке в XVI-XVII століттях теж досягло високого рівня. Характеризуючи його стан, І.Огієнко писав: "На Україні з'являється склад книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливають ці книжки з-за кордону, не меншою ж річкою пливають вони з своїх друкарень, яких тоді зародилося сила, і коли ми читаємо вкраїнські книжки XVII віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок"¹.

На цей час припадає вихід у світ славетного букваря І.Федоріва, надрукованого у Львові в 1574 р. Зберігся єдиний у світі оригінал цієї унікальної книги, який знаходиться зараз у колекції українських стародруків бібліотеки Гарвардського університету. Цей Буквар складається з двох частин - азбуки й матеріалу для вправ (склади, граматичні приклади, деякі молитви). Для історії української педагогіки він надзвичайно цінний тим, що дає нам уявлення про характер навчання рідної мови у тодішніх українських школах.

У числі вагомих публікацій того часу слід відзначити "Катехізіс" (1595 р.) Степана Зизанія, "Граматику" (1619 р.) Мелетія Смотрицького, "Лексикон" (1627 р.) Памви Беринди, перший підручник з історії "Синопис" (1674 р.) та ін.

Коротко кажучи, Україна часу свого національного відродження й козацько-гетьманської держави мала багато книжок з усіх галузей знань і стояла в Європі у книговидавництві та освіті на чільному місці. Вона мала всі необхідні шкільні підручники. В освітніх закладах вивчалися всі тодішні науки. Навчання велося рідною мовою. Нахил до науки, творчий, виняткова працьовитість і наполегливість, толерантність, яскрава талановитість, поривність, доброзичливість, безперервна пошуковість, логічність у думках, прихильне ставлення до людей, готовність прийти на допомогу - типова прикмета освіченого українця XVII століття.

"В суспільному житті - Братства ("держава державі", як нотує польський хроніст), в літературі й культурі - Києво-Могилянська Академія, врештів архітектурі - "українське (козацьке) барокко", всі ці явища, враз із своєрідним мілітарним явищем "козацтва" є, без сумніву, явищем одного стилю, який найповніше і найстисліше віддає саме поняттю "барокко", що стало синонімом неспокою, поривності, потужності і ніби недокінченості,

¹ Огієнко І. Українська культура. - С. 34.

незавершеності, намагання поєднати протилежості, навіть "зударення"¹ - так характеризував специфіку української культури XVI-XVIII століть С. Маланюк. Ця характеристика, звичайно має пряме відношення і до нашої культури педагогічної.

З України, з її "педагогічної пансофії", своєрідного "українського (козацького) педагогічного барокко" брали приклад багато країн світу. Українська педагогічна культура благотворно впливала на розвиток педагогічної культури інших народів, зокрема московської.. Адже в той час Московська держава в освітньому й культурному відношенні значно відставала від України.

За визначенням І.Огієнка, шкіл на Московщині було мало. Та й на науку там поглядали скоса, вважаючи її за "плід диявола". Відомий архієпископ новгородський Геннадій в кінці XV століття скаржився на темноту в Москві, на низьку освіту в ній скаржаться й в XVI столітті. Це підтверджують постанови Стоглавого собору того часу. Такою ж низькою була освіта в Москві і в пізніші часи. Навіть у XVII ст. Москва скніла в темноті. Західної науки й культури боялися й уникали її. Склалося навіть прислів'я: "Кто по латыни научился, тот с правого пути совратился". Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала лише церковні книжки. Нічого іншого давня московська друкарня не знала. Освічену людину в Москві зневажали. Тому й життя її тут було трудним, а то й небезпечним. Наприклад, захожий Максим Грек за те, що був людиною високої західної освіти, опинився в московській в'язниці, де й просидів понад 20 років. Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було. І там навіть не знали, що воно таке. Тут тоді не розуміли навіть слова самого "вчитель". На основі сказаного вище, І.Огієнко зробив безсумнівний висновок, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX ст. була значно вищою від культури московської.²

Оцінюючи тогочасне життя московське, видатний російський історик, академік О.Піпін (1833-1904) писав, що там були "церковный фанатизм, вражда к науке, упрямый застой, нравственное одичание і ожесточение..."³. Такої ж думки дотримувалися й багато інших прогресивних російських вчених, у тому числі й академік В.Перетц. Тому нема нічого дивного, що українська педагогіка, освіта й культура інтенсивно впливала на Московщину.

Так завжди і скрізь буває у житті: народ з більшою культурою, з більшою освітою завжди впливає на свого сусіда, а сусід переймає все

¹ Маланюк С. Нариси з історії нашої культури. - К., 1993. - С. 41 - 42.

² Огієнко І. Українська культура. - С. 59 - 66.

³ Там само. - С. 66.

краще"¹

Вже в XIV-XV ст. на Московщині трудилося чимало освічених українців. А в XVI та XVII й наступних століттях, зваблені вигідними посадами й високою оплатою та офіційними запрошеннями високопоставлених осіб, їх у Росію з України приїхало дуже багато. У числі тих, хто там плідно працював на ниві московської педагогіки, освіти, науки й культури такі видатні українські вчені, як Л.Сатановський, Є.Славинецький С.Яворський, Д. Туптало, Ф.Прокопович та ін.

На Московщину з України приїхало чимало вчителів працювати в московських школах, заснованих українцями, надзвичайно багато було завезено туди українських книжок - для читання, церковних, шкільних підручників, наукових праць, художніх творів. У Москві діючими були наші граматики, букварі, підручник з історії або їх переклади.

Як відзначив І.Огієнко, "наша книжка вкрила всю Росію од Вологди до Астрахані... Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче читали".

Істотний був вплив український на московську церкву. Поважали в Москві й українську педагогіку, запрошуючи українців, бо їх вважали за найкращих педагогів навчати царських дітей. Українці багато зробили для нової московської літератури, заснування театрів, впровадження досконалої орфографії.

Коли в 1721 році в Росії появилися нові школи, то вчителями туди пішли майже самі українці. Вчителі-українці й розповсюдили правопис М.Смотрицького по всіх закутках Росії.

У XVIII ст. український вплив на Москву не тільки не зменшився, але зробився ще більшим. Весь XVIII вік, відзначає І.Огієнко, в московським культурнім житті перед ведуть, як і раніше, самі українці. Вплив цей в XVIII віці відбивався на всім державнім житті.

Українці заснували в Москві слов'яно-греко-латинську академію за взірцем своєї академії в Києві. Та й вчителями в ній впродовж XVIII ст. були майже самі тільки українці.

Оскільки по всій Росії на вчительських посадах працювало дуже багато українців, то вони перенесли туди також і нашу, українську педагогічну систему. Її дія була помітною ще й в XIX ст. і в якійсь мірі збереглась ще й донині.

Здавна українці вславились, як добрі знавці іноземних мов. Тому їх охоче залучають на службу до закордонних місій при дворах і посольствах, та до перекладів книг. І вони служили в Голландії, Лондоні, Константинополі, Будапешті, Варшаві, Пекіні, Відні, Гамбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцизі, Парижі, Стокгольмі та по інших місцях.

У який би бік життя московського ми не глянули, скрізь у XVII та

¹ Там само. - С. 67.

XVIII століттях побачимо українців.

Таким чином, вплив української культури на московську був величезний. Українці допомогли росіянам там закласти науку, літературу, школу, педагогіку, мистецтво.

Українці щиро віддавали Москві всі свої сили, педагогічні знання і досвід, підготувавши впродовж XVI- XVII ст. родючий ґрунт для реформ Петра I. Високий стан української культурності, науки й школи "були зразком і вчителем напівазіатської Москви" (В.Винниченко). Здавалось би, за все це могли б одержати глибоку дяку. На жаль, цього не сталося.

Уже з перших днів нещасливого переяславського трактату від 16 січня 1604 року між Богданом Хмельницьким і московським урядом, як двох рівноправних сторін, визначилося зверхнє ставлення Москви до України, що надалі ставало дедалі агресивнішим.

"Вся історія відносин між Москвою та Україною на протязі більше, як 250 літ з моменту злуки цих двох держав, - писав у 1920 р. В.Винниченко, - є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось."

Українська знать Гетьманщини у другій половині XVIII ст. почала відкривати для своїх дітей пансіони, тобто закриті навчальні заклади з педагогами-іноземцями. Пансіони були відкриті різними приватними особами, наприклад, у Глухові, Києві, Харкові. Вона домагалася відкриття університетів, щоб не посилати своїх дітей в університети зарубіжні. У 1764 році було навіть запроєктовано відкриття університету в Києві чи в гетьманській столиці Батурині, йшлося також про відкриття університетів у містах Чернігові, Переяславі, Сумах. Проте ні один з цих проєктів не був тоді здійснений. Централістська політика Катерини II була спрямована на те, аби не допустити університетів на Україні, на руйнування української школи.

Йшов наступ на Києво-Могилянську академію ^{по} й на все українське з метою їх російщення. Особливо він посилювався з валенням гетьманщини (1764 р.) і зруйнуванням Запорізької Січі (1775 р.) До кінця XVIII ст. Москва встигла затерти всі сліди української державності й перетворити Україну в московську колонію.

Йшов погром українського шкільництва й педагогіки, українських друкарень, освіти, науки й культури; українського національного виховання. Фізичне нищення українців, плондрування України при Петрі I та Катерині II дало підставу Т.Шевченку гнівно заявити в поемі "Сон":

От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому вторая.
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той первий, що

розпинав нашу Україну,
 А вторая доконала.
 Вдову сиротину.
 Кати! Кати! людоїди!..¹

На основі царських указів усе українське було під забороною - мова, церква, книги, букварі, ікони, пісні, театр.² Робилась нагінка на українські імена й прізвища, національні звичаї й традиції, родину, свята й обряди, символіку. За наказом царського уряду в кінці XVIII ст. було заборонено ввіз українських книг з-за кордону, українські бібліотеки горіли при загадкових обставинах, історичні пам'ятки руйнувались.

На Правобережній Україні агресію чинили проти української мови, школи, освіти, педагогіки польські шовіністи. А на півдні України гнобили українську педагогічну культуру турецькі експансіоністи. Подібне було й на українських землях під Австрією, тобто в Галичині, на Буковині на Карпатській Україні.

Отже, через втрату козацько-гетьманської держави, знаходячись у неволі чужих імперій, українська школа, освіта, педагогіка, наука, національне виховання, література, культура й мистецтво занепадають.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому виражалась суть польського колоніального наступу на Україну після Люблінської унії?
2. Хто виступив на захист українства в у мовах полонізації? Чим зумовлена українське національне Відродження?
3. Оцініть вклад Острозької академії в українську педагогічну культуру.
4. Охарактеризуйте суть братських шкіл та їх роль у розвитку українського національного шкільництва.
5. Розкажіть про видатних вчених, педагогів, випускників Києво-Могилянської Академії.
6. Що дала, церковна Берестейська унія українському народові?
7. Які типи шкіл в Україні виникли й розвинулись в епоху козацько-гетьманської держави?
8. Визначте типові прикмети європеїзму в українській педагогіці й школі XVI—XVIII століть.
9. З'ясуйте вплив досягнень педагогіки, науки і культури України на розвиток школи й виховання в Росії.
10. Якої шкоди зазнала українська школа й педагогіка в зв'язку з втратою козацько-гетьманської держави?

¹ Шевченко Т. Кобзар. - К., 1992. - С. 194.

² Російщення України. - К., 1992.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

- Грушевський М. Історія України. – К., 1990.- С.259-263;
421-437.
- Дорошенко Д. Нарис історії України.-К., 1991.- С.173-179.
- Крип'якевич І. Історія України. - Львів, 1990.- С.129-143.
- Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія.-К.,
1990.
- Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури.- К., 1992.
- Огієнко І. Українська культура.- К., 1991. - С. 30-110.
- Російщення України. Науково-популярний збірник. – К.,
1992. - С. 7-13.
- Сірополко С. Історія освіти на Україні. - С. 23-70.
- Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.,
1993.- С. 74-75; 78-89, 112-113, 115-116, 117-124, 130-131, 152-156,
173-176, 179-185.

ТЕМА 8. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ І ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Г.СКОВОРОДИ

Серед видатних діячів минулого, які збагатили вітчизняну педагогіку і шкільництво, духовну культуру України, чільне місце належить Григорію Савичу Сковороді (1722-1794).

Григорій Сковорода

Виразник ідей гуманізму і просвітництва, Г.С. Сковорода вважав освіту засобом моральної перебудови світу, створення справедливого суспільства. Його ідеалом була "істина", справжня людина, що знаходить своє покликання і щастя у "спорідненій" праці.

Основні твори педагогічної, літературно-художньої, філософської, публіцистичної та епістолярної спадщини Г.С.Сковороди довгий час поширювалися в Україні у численних рукописах і здобули визнання ще за життя автора, а деякі були навіть опублікованими. Так першим прижиттєвим оприлюдненням став трактат Г.С. Сковорода під його власним ім'ям "Начальная дверь ко християнскому добронравию" (Харків, 1780 р.). Потім настане вервечка творів Г.С.Сковороди.¹ Починаючи з 1861 року вони стали регулярно з'являтися друком в Україні та інших слов'янських країнах. Відомі оприлюднені твори Г.С.Сковороди і у 70-і роки ХХ століття.²

Життєвий і творчий шлях, особливості педагогічної діяльності Г.С.Сковороди простежені перед усім у ґрунтовних передмовах до двотомників³ та окремих дослідженнях останніх літ.⁴

¹ Три песни Сковороды // Телескоп, 1831. - № VI. - С. 576-582; Убогий Жаворонок: Притча Г.С.Сковороды. - М., 1836; Дружеский разговор о душевном мире Г.С. Сковороды. - М., 1837; Беседа двое Г.С.Сковороды. - М., 1831 і т.д.

² Основні з них: Сковорода Г. //Повне зібрання творів у двох томах. - К., 1973; Сковорода Г. //Сочинения в двух томах. - М., 1973; Сковорода Г. С. Вірші, пісні, байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. - К., 1983 та ін.

³ Шинкарук В., Іванько В. Григорій Сковорода / У кн.: Повне збір. тв. - Т.1. - С. 5-57; цих же авторів: Философское наследие Григория Сковороды / В кн.: Сочинения в двух томах. - Т.1. - С. 5-54.

⁴ Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди /Відп.ред. О.Г.Дзевєрін. -К., 1972; Попов П. М. Григорій Сковорода: Життя і творчість. - К., 1960.

8. 1. Г.С. Сковорода про ідею природного виховання.

Г.С. Сковорода перший в історії української педагогічної думки і освіти висуває ідею природного виховання. Він вважав, що формування людини має бути спорідненим із її природою. У байці "Собака та Кобила" педагог-мислитель висловлює думку про те, що природа має вплив на людину, яка не може мати успіху в житті, адже "без природи - як на манівцях: чим далі йдеш, тим більше заплутаєшся".

Під природою людини філософ-просвітитель розуміє обдарування, нахили, одержані від народження.

Він стоїть на тому, щоб наділені природою особливості дитини добре знали батьки та вихователі і всебічно розвивали їх шляхом навчання. Г.С.Сковорода вважає, що успадковані можливості людини можуть розкритися безпосередньо у природному стані і діяльності.

Такі ж висновки робить і сучасник Сковороди французький просвітитель Жан-Жак Руссо. Але, якщо останній "лоно природи" розглядав як засіб ізоляції дітей від розтлінного суспільства, то Сковорода передбачав розвиток природних задатків шляхом самовдосконалення боротьби внутрішньої природи людини з брутальними пристрастями та потворними соціальними цінностями. Отже, Сковорода обстоює незалежну, вільномислячу людину, яка б протистояла впливові "цивілізованого" суспільства, була б свідомим творцем властивих їй ідеалів, вчинків.

Ідея спорідненості виховання з природою людини пронизує твори Г.С.Сковороди - байки, притчі, філософські трактати, афоризми тощо. У багатьох із них змальовані найвищі якості людини, якими вона наділена природою: людяність, сердечність, великодушність, добродієність, справедливість, скромність, працьовитість, гідність тощо. Ними обдаровані всі люди від народження, але не всі пізнають їх у собі і наслідують "блаженій" натурі. Неробство, пихатість, жорстокість, самодурство, егоїзм, кар'єризм, чинопочитання, плазування перед модою є, на думку педагога, протиприродними, тобто набутими внаслідок неправильного виховання і умов життя (байки "Орел і Черепаха", "Бджола і Шершень", притчі "Вдячний Єродій", "Вбогий жайворонок" та ін.).

Таким чином, Г.С. Сковорода не протиставляє природу вихованню чи навпаки, а всіляко підкреслює, що виховання посилює розвиток природних можливостей, чим сприяє формуванню "істинної" людини".

Великою заслугою Г.С.Сковороди є те, що він у своїх творах наголошує на необхідності раннього пізнання природи дитини і визначення виховання відповідно до природних обдарувань. У притчі "Вдячний Єродій" педагог стверджує цю думку: "Хто захоче чомусь навчитися, повинен до того зродитися".

Новим словом в українській педагогіці прозвучало застереження

батьків і вихователів про наслідки обраного без урахування природних можливостей навчання та життєвого шляху. У байці "Жайворонки" педагог стверджує, що "багато людей без природи починають великі справи та погано кінчають", і, навпаки, того, хто правильно визначив свої сили, чекає удача: "Коли ти твердо йдеш шляхом, який почав іти, то, на мою думку, ти щасливий".

Педагогічні погляди Г. С. Сковороди охоплюють широкий спектр навчально-виховної діяльності в спеціальних закладах, в сім'ї та засобами самовдосконалення особистості. Світоглядні понови педагогіки Г.С.Сковороди увібрали досягнення вітчизняної літератури, школи, освіти, виховних ідеалів того часу, кращі здобутки діячів зарубіжної педагогіки і мали значний резонанс у формуванні плеяди наступних діячів зарубіжної педагогіки і мали значний резонанс у формуванні плеяди наступних діячів української культури.¹

Г.С. Сковорода робить висновок про те, що коли виховувати дітей відповідно їхнім природним можливостям, то цим визначається подальша доля людини (байка "Годинникові колеса"). Педагог-гуманіст наполягає на тому, щоб молоді люди після закінчення навчання влаштувались у житті не за положенням у суспільстві, а за своїми здібностями та набутими знаннями.

У філософських творах "Вхідні двері до християнської доброчинності...", "Кільце", "Дружня розмова про душевний світ" Г. С. Сковорода стверджує право людини на щастя, яким її нагороджує природа. Але щастя не приходить саме собою, воно лежить через самопізнання і досягається шляхом неймовірної праці над собою, у пошуках істини.

Думки Г. С. Сковороди про роль природи у розвитку людини та спорідненість виховання дітей з їхньою природою мали позитивний педагогічний і соціальний зміст і значно вплинули на подальший розвиток педагогічної думки в Україні і інших слов'янських державах.

8.2. Г. С. Сковорода про народність виховання.

Г. С. Сковорода започаткував у вітчизняній педагогіці ідею народності виховання, основою якої є служіння простому трудовому народові. Своїм подвижницьким життям Г.С.Сковорода подав приклад вірності народу, показав, яким має бути народний учитель.

Чимало спокус чекало Григорія Савича у житті: йому пропонували прийняти чернечий сан, аби зайняти потім керівну посаду у Харківському колегіумі; ченці Києво-Печерської лаври кликали до себе, де він мав стати стовпом церкви й оздобою обителі. Вільнолюбивий мислитель на те відповів категоричною відмовою: "Я стовпотворіння собою умножувати не хочу.

¹ Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. - К., 1972. - С. 53-64; 64-78; 78-103 та ін.

Досить і вас, стовпів неотесаних у храмі божому".

Без вагань відмовляється Сковорода і від кар'єри вельможі, заявивши що йому "сопілка і вівця дорожчі царського вінця". Він нехтує світом зла і насилля, який намагається відірвати його від людей, збити з шляху пізнання правди.

Високоосвідчена людина свого часу - філософ, поет, педагог, гуманіст Г.С.Сковорода поділяє долю свого народу, намагається пробудити його до життя, де буде неминучість торжества правди і справедливості.

Рідкісний приклад безмежної відданості поневоленому простому народу дає право Сковороді в кінці життя з гідністю заявити: "Світ ловив мене, та не піймав". У "втечі" від світу проявилась велика сила духу Сковороди, слово і діло якого ніколи не перебували в конфліктах.

У другій половині XVIII століття в Російській імперії широкого розголосу набули просвітницькі ідеї. Вважалося, що наданням молоді освіти мояша поліпшити людське існування і в першу чергу оновити духовний світ людини. Цю ідею відстоювали сучасники Сковороди - І.І.Бецької, А.І.Барсов, М.В.Ломоносов, Ф.І.Янкович та інші, її палким прихильником був і Григорій Савич.

Г.С.Сковорода був глибоко переконаний у тому, що суспільство, позбавлене насильства над людиною, її духовної неволі може виникнути шляхом поширення освіти. З її допомогою життя народу можна зробити пристойнішим, морально удосконалити людей: "Серце тоді насичується, коли освідчується". Для цього треба усіх дітей, незалежно від соціального стану батьків, вчити і виховувати з них Людину. Педагог велику надію у здійсненні своїх ідналів покладає на школу: "Одне мені тільки близько ... о школа, о книги!" Він обстоює право усіх дітей вчитися у школі, яка має відкривати їм шлях до щастя: "Пізнаєш істину - вийде тоді у кров твою сонце".

Григорій Савич, як педагог-гуманіст, стоїть за народну школу, в якій би вихованці набували корисних для життя знань. Він засуджує систему виховання, якою замість всебічного розвитку людини прищеплюються молоді зовнішні манери та плазування перед іноземним (притча "Вдячний бродій"). Їх навчання має бути поступовим і послідовним. Цей дидактичний принцип він обґрунтовує афоризмом: "Хто помірно, але постійно вивчає предмет, для нього навчання не труд, а втіха".

Заслугують на увагу дидактичні принципи Сковороди, який він дотримувався, працюючи в Переяславській семінарії, Харківському колегіумі, домашнім та мандрівним учителем життя. Він піддає реформі викладання поезики, пише курс цієї науки для учнів Переяславської семінарії. У Харківському колегіумі Сковорода викладає поезику, синтаксиму, грецьку мову, розробляє і читає курс добродчинності, в основу якого кладе власні погляди на мораль і призначення людини. Він засуджує схоластику, спонукає учнів не зазубрювати книжні істини, а думати, робити

власні узагальнення, проявляти у навчанні старанність і ретельність. При цій умові істина доступна кожному - "ищите й обряцете".

Педагог вмів застосовувати набуті знання на практиці, бо "наука та досвід - це одне і те ж, вона не в знанні самім живе, а в діянні" (байка "Дві курки").

Особливо часто у своїх творах Сковорода порушує питання значення самостійності у навчанні. Він вважає, що успіхів у навчанні досягають ті учні, які працюють з книгою, здатні до роздумів, спостережень. На допомогу їм Сковорода дає поради до роботи над книгою. Зокрема, він радить робити три види виписок з прочитаних книг: короткі виписи, замітки, історичні виписи.

Не обходить осторонь педагог і проблем ставлення дітей до навчання. Основою пізнання істини він вважає наявність інтересу, бахкання пізнати нове. Цей інтерес вчитель має пробуджувати у дітей, бо "без бажання все важке, навіть найлегше".

Найперші дослідження життєвого і творчого шляху Г.С. Сковороди, його педагогічних поглядів припадають ще на XIX ст.¹

Викладацько-педагогічна діяльність Г.С.Сковороди здійснювалася в Переяславському і Харківському колегіумах,² що уже досить докладно проаналізована у вітчизняній історії педагогіки, а також у приватних осіб - по поміщеньських маєтках, але всюди надзвичайно сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків.

У лекціях з основ добродетельності педагог вчить молодь вільнолюбству і критичному ставленню до суспільства, церкви та релігії. Він засуджує інтелігенцію за те, що вона не підіймає народ до розуміння правди життя, недостатньо працює на ниві освіти і культури свого народу.

Ці ж звинувачення і сьогодні можна адресувати певній частині української інтелігенції, яка втратила національну самосвідомість, не проявляє активності у перебудовчих процесах, відзначається кар'єризмом, погонею за чинами та посадами.

Надзвичайно важливим фактором у формуванні світоглядної позиції Г.С.Сковороди і його педагогічних, освітніх та культурологічних поглядів було навчання в Київській академії (1738-1750 рр.). Саме Київська академія поглибила знання Г.С.Сковороди з проблем піітики, риторики, грецької, латинської та інших мов, філософії, а потім - закордонна подорож,

¹ Срезневський І. І. Майорь, Майорь //Московский наблюдатель, 1836. - № VI. - С. 205-736; Гельс-де-Кальва Г. Сковорода - український філософ //Украинский Вестник (Харків), 1817. - № 6. - С. 106-131; Варсава Г.Сковорода: Историко-критический очерк //Телескоп, 1835. - Ч. XXVI. - № 5,6. - С. 3-42; 151-178 та ін.

² Ніженець А. М. Діяльність Г.С.Сковороди в Переяславському і Харківському колегіумах /У кн.: Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди. - К., 1972. - С. 185-212.

що стала логічним завершенням формування поглядів філософа, новатора, учителя, одного із найбільш виразних педагогів України.¹

Поруч з лекціями Сковорода високо цінував і розповіді, бесіди, розмови з учнями, за допомогою яких розкривав свої ідеали, моральні принципи. Він вважав навчання важкою працею, що вимагав великої сили волі і покликане гартувати людину до життя і боротьби із світом зла. Добре вихована людина, на думку педагога, завжди буде дбати про "тіло і душу", буде жити в гармонії, матиме щастя.

Тому він рішуче засуджує неuczтво, яке вважає найбільшим злом. Людина має природне бажання вчитися, пізнавати світ і ті, хто уникав освіти, чинять протиприродне, їх проймав жадова наживи, властолюбність, вони є "жебракками, що до скарбів земних пожадливо горнутья".

Г.С. Сковорода виявив себе неперевершеним майстром індивідуальної роботи з учнями. Його стосунки з вихованцями були щирими, чистими, сердечними. Ставлення педагога до Михайла Ковалинського є яскравим прикладом цього. "Найжаданіший друже", "мій скарбе", "найблагородніший", "моя радість", "найдорожча моя істота" - так звертається учитель до свого учня. Безмежна любов скріплювалася великою вимогливістю до учня, вірою в його сили і можливості. Педагог залучає юнака до роздумів про призначення людини, дає поради про те, як варто поводитися в тих, чи інших ситуаціях, розкривав шляхи морального самовдосконалення, аби зберегти "бога в людині". Між вчителем і учнем встановлювалися взаємна любов, першоосновою якої була любов педагога. Про це йдеться мова в листі до М.І.Ковалинського (липень-серпень 1765 р.) "...любов породжується любов'ю, і, бажаючи бути любимим, я сам першим люблю". Ці слова можуть бути заповітом сучасному поколінню учителів і мають стати серцевиною педагогіки співробітництва.

Моральне удосконалення людини, на думку Г.С.Сковороди, лежить через працю. У суспільстві не повинно бути трутнів, утриманців, всі мають знаходити своє щастя у праці. Неробство педагог вважає найбільшим злом і у байці "Змія і Буфон" робить висновки: "Хто труда не докладає, той до добра не прийде".

Педагог-філософ гостро критикує соціальну нерівність, паразитизм пануючих класів, звеличує працю трудового народу ("Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті", 1773-1774; "Розмова, що зветься алфавітом, або буквар миру", 1775; "Ікона Алківіадська", 1776 та ін.).

У притчі "Вбогий жайворонок" Сковорода критикує позицію Салакона та йому подібних, які вважають, що праця є "не всякому добру батько". На прикладі Салакона Сковорода показує, що неробство приводить до падіння моралі, трагедії, праця ж є джерелом радості.

¹ Докладніше див.: Х и ж н я к З. І. Г.С.Сковорода і Київська академія /У кн.: Педагогічні погляди Г.С.Сковороди. - К., 1972. - С. 170-184.

Великий вітчизняний педагог К.Д.Ушинський у дослідженні "Праця в її психічному і виховному значенні" приходиться до аналогічного висновку: "Неробство - мати всіх вад". Ці висновки обох педагогів базуються на багатовіковому досвіді виховання і є аксіомою. Проте, неробство і сьогодні є суттю багатьох юних громадян.

На думку педагога "немає нічого солодшого, як спільна для нас усіх робота. Вона є голова, світло і сіль будь-якого окремого заняття... щасливий той, хто поєднав любе собі заняття із загальним. Воно є справжнє життя".

8.3. Спадщина Г.С. Сковороди - втілення багатовікового етнопедагогічного досвіду українського народу.

Педагогічні погляди Г. С. Сковороди зросли на традиціях національної етнопедагогіки, яка своїм корінням сягає у сиву давнину, коли лише формувалася українська людність¹.

У дусі народної мудрості Г.С. Сковорода пропонує виховувати у дітей помірність бажань, вважаючи, що "надмірність породжує пересиченість - нудьга, нудьга ж - душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим (з листа до М.І.Ковалинського, 9 липня 1762 р.). Ця проблема особливо актуальна у наші дні, коли в окремих сім'ях не дбають про виховання здорових потреб у дітей, задовольняють всі їхні примхи, потурають бездіяльності.

Першими вихователями і наставниками молоді Г.С.Сковорода називає батьків. Юне покоління він повчає: "Перш за все батько й матір шануй і служи їм. Вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний". Діти повинні зростати в атмосфері глибокої поваги і любові до батьків, педагог ставить питання про культ Батька і Матері, називаючи їх іконами божими для дітей. Одноразово він засуджує батьків, які не вчать дітей життєвій мудрості, наставляють їх до неробства, чваньковитості і егоїзму, блюзнірству. Таким батькам протиставляється образ Немеса, який виховує у дітей скромність, розсудливість, працевитість, безпосередність тощо (притча "Вбогий Жайворонок").

Висміює педагог і тих батьків, які відходили від народних звичаїв і традицій. Особливо обурювався Сковорода українським панством, яке, одержавши від царизму привілеї, намагалось зрівняти в усьому з російськими поміщиками. Вірнопідданість монархії стверджувалась зрікання своєї мови, культури, нехтуванням історії свого краю. Становище ускладнювалось ще й тим, що в тогочасній Росії мало місце явище галломанії - схилення перед усім французьким. Українське панство намагалось не відставати від моди і таким чином, зрадивши свій народ, зразу погналося за двома зайцями - треба

¹ Див.: Науменко Ф. І., Приступа Є. І. Традиції народної педагогіки в творчості Григорія Сковороди /У кн.: Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди. - К., 1972. - С. 146-157.

було оволодівати російськими та французькими світськими манерами. Сковорода в'їдливо висміює такого "малоросійського тетервака", який плазує перед чужою модою і звичаями. Багато часу минуло з тих пір. Але відречення від рідної мови, національний негілізм і безпам'ятство мають місце і сьогодні. І в процесі перебудовчої практики, у боротьбі за відновлення престижу української мови, національної культури, школи і педагогіки Г. С. Сковорода виступає разом з нами.

Г. С. Сковорода досить широко користується традиційними народними засобами передачі педагогічної мудрості, коли остання вкладається в уста героїв казок, легенд, байок, притч, оповідей. Цим засобом педагог веде щирю розмову з молоддю, залучає до роздумів, Сприйняття здорової моралі.

Періодична преса України час від часу знайомить своїх читачів із популярними викладами основних педагогічних ідей і освітянської діяльності Г. С. Сковороди. Однак варто відзначити, що обнародувані матеріали, припустимо, в 70-і, наступні, у тому числі і в 90-і роки, розкривають найсуттєвіше, що несе нам спадщина визначного гуманіста, мислителя, педагога і освітянського діяча.¹

Багато педагогічних думок Г. С. Сковороди стверджується висновками, близькими до перлин народної мудрості. Так, важлива роль спадковості у розвитку людини підкреслюється висловлюванням "Дерево по плодах пізнається" (байка "Ворона і Чиж"), а необхідність поступовості і цілеспрямованості у навчанні афоризмом - "Добрий намір і кінець - всякій справі вінець" (байка "Жайворонки").

Успіх Сковороди, як вчителя йшов від його знань, благородства, любові до своєї справи, вихованців. Вони разом з одnodумцями філософа-педагога слова, настанови свого вчителя несли через все своє життя, склали те середовище, яке помітно вплинуло на розвиток освіти в Україні, що вилилось, зокрема у відкритті Харківського університету в 1803 році.

Поетія Г. С. Сковороди, філософські трактати, епістолярні твори, які вийшли з-під пера українського педагога-енциклопедиста, свідчать про високий літературний хист, обдарованість і талановитість їх автора, і які прямо опосередковано беруть участь у вихованні читача, у формуванні кращих його рис.

Тривалість і неупередженість багатолітнього досвіду дають підстави доказово твердити:

- твори різних поетичних жанрів, філософські трактати, листи, промови, та інші із спадщини Великого Українця мають пряме і

¹ Степанович С. Мислитель, поет-гуманіст // Молодь України, 1972. - 2. XII; Жупанин С. "Сонце світові відкриє лице красно": До 270-річчя з дня народження Григорія Сковороди // Новини Закарпаття, 1992. - 3. XII. - С. 7; Майданська С. Що дає основу... Педагогічні погляди Григорія Сковороди і проблеми сучасності // Українська культура, 1992. - № 12. - С. 1618; та інші.

опосередковане значення у виховному процесі, беруть участь у формуванні особистості;

- погляди Г. С. Сковороди, його світоглядна позиція і переконання сформувалися на рідному фольклорі, педагогічному українознавстві, на народній психології, національній етнопедагогіці і народній філософії, що ріднить його з народом, робить нероздільним з ним;

- увібравши народну мудрість, найкращі здобутки національної етнопедагогіки, Г.С.Сковорода відшліфував їх на гранях свого таланту і повернув народові вічні духовні скарби, як Зорі Чумацького Шляху, як Заграва української національної педагогічної думки, як смолоскип шкільництва і освіти в Україні-неньці.

Звичайно, вже існуючі на той час народно-педагогічні уявлення українців про світ, Бога, людину, про сімейне і громадське виховання, про віру і вірування не могли залишитись осторонь і не знайти своєї ретрансляції в педагогічній, літературній і філософській творчості зірки першої величини на українському небосхилі.

Так можна стверджувати, що педагогічні погляди Г. С. Сковороди об'єктивно стали втіленням, уособленням і концентрацією багатовікового етнопедагогічного досвіду українського народу.

Як своєрідний результат практичного впливу національної етнопедагогіки на конкретну особу, можна розглядати народнопедагогічні погляди Григорія Савича, які збагатившись мудрістю його, повернулися в народ як його природна скарбниця. Весь період діяльності українського генія, як народного учителя, мандрівного поета і філософа став для національної культури новою сходинкою до вершин світового рівня.

Літературна (поетична) творчість Г. С. Сковороди заклала підмурівок для появи у майбутньому класичних творів І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка та ін., бо в той час українська поезія вже досягла силаботонічного ужинку.

Г.С.Сковорода стояв у центрі духовного життя народу, мав значний вплив на формування національної класичної літератури, на розвиток окремих жанрів народно-поетичної творчості (пісні, байки, пареміографічні твори), на формування офіційної педагогіки і етнопедагогічних уявлень населення, на вдосконалення системи філософських поглядів на світ, суспільство, людину і її духовність, на розвиток культури слов'янських країн і народів.

Узагальнюючи, можна засвідчити: подвиг Г. С. Сковороди полягає в тому, що він пропустив через свій розум і серце, як через призму, величезні здобутки національної народно-педагогічної скарбниці, сприйняв, осмислив, оцінив і відобразив її у тому вигляді в своїх літературних і педагогічних творах, в якому її могли розуміти більшість високо культурних, малописьемних і зовсім неосвічених верств тодішньої української нації.

Педагогічні ідеї Г.С.Сковороди знайшли свій подальший розвиток у

творач Т.Г.Шевченка, О.В.Лухновича, І.Франка, К.Д.Ушинського, Б.Д.Грінченка, А.М.Толстого, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського та інших видатних педагогів минулого та сучасності.

Тому не випадковим є інтерес зарубіжних, і у першу чергу з української діаспори, вчених до педагогічних ідей славетного сина України Г. С. Сковороди. Так відомий професор філології Володимир Шаян (Канада) довгий час вивчав творчу спадщину Г.С.Сковороди, в результаті чого з'явилися оригінальні праці про естетичні, педагогічні і соціологічні погляди цього лицаря святої борні.¹

Сковорода є втіленням моральної сили, потрібної на те, щоб розпочалося відродження України.

Саме тому тверджу рішуче, що відродження України починається від Сковороди,² - так заявив В.Шаян в одній з останніх своїх праць про значимість життя і діяльності першого будителя українців від сплячки.

Говорити про значення поетичної, педагогічної, філософської, епістолярної спадщини Григорія Савича Сковороди, при різних точках підходу, при врахуванні різноманітних недоліків, все ж доцільно не у масштабі України, а більшості слов'янських країн, бо то - неординарне явище у темряві віку, то блискавка людської думки, то сяйво українського генія, то предтеча педагогічної думки, національного шкільництва і освіти незалежної України.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення, у чому особливості освітньої діяльності Г. С. Сковороди.
2. Сформулюйте основні позиції педагогічних поглядів Г.С. Сковороди.
3. У чому полягає взаємозв'язок Г.С.Сковороди з українською етнопедагогікою? Мотивуйте судження.
4. Аргументуйте навчально-виховний вплив художніх творів Г.С. Сковороди. У чому самобутність їх моралі?

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

- Л ю б а р О. О., Ф е д о р е н к о Д. Т. Блискавка серед темряви: До 200-річчя з дня смерті Г. С. Сковороди // Саксагань, 1994. - № 3.
- М и ш а н и ч О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. - К., 1970.

¹ Див.: Ш а я н В. Сковорода й духовне обличчя України у XVIII сторіччі / У кн.: Віра предків наших. - Канада, Гамільтон, 1987. - С. 478-495; Його ж: Етичні, соціологічні погляди Г. Сковороди. - Там само. - С. 496-524; Його ж: Григорій Сковорода - лицар святої борні. - Канада, Гамільтон, 1984.

² Ш а я н В. Григорій Сковорода - лицар святої борні. - Канада, Гамільтон, 1984. - С. 100.

Сковорода Г. С. Трактати, діалоги. Начальная дверь к християнському добронравію // Соч. В 2 т. - Т. 1. - М., 1973. - С. III - 171; його ж: Симфонія, наречення книга Аскань: 0 познанні самого себя. - Там само. - С. 172-243; його ж: Вірші. Пісні. Байки. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. - К., 1983.

Струманський В. П. "Довго сам учись, якщо хочеш навчати інших"; Проблеми навчання й виховання у філософських студіях Г. С. Сковороди // Поч. школа, 1994. - № 11.

ТЕМА 9. РОЗВИТОК ШКОЛИ Й ПЕДАГОГІКИ НА ЗАКАРПАТТІ. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ О.В.ДУХНОВИЧА

9.1. Розвиток школи й педагогіки на Закарпатті

Сучасне Закарпаття, як і у сиву давнину, є невід'ємною часткою України, а його населення - лемки, бойки, русини, гуцули та інші етнографічні угруповання - завжди були і є гіллям єдиного українського генеалогічного древа життя.

Народно-педагогічна думка населення Закарпаття здавна досягла глибокого бачення психолого-педагогічних процесів навчання і виховання підростаючого покоління і надзвичайної мудрості у побудові взаємин між дорослими і дітьми, між батьками і дітьми, між бідними і багатими та між людьми однакової соціальної належності. У численних народних казках, піснях, прислів'ях та приказках, баладах Закарпаття сконцентровано етнопедагогічне ставлення закарпатців до світу і світобудови, до людей і суспільства, до виховання найскладніших і найтонших людських почуттів.

Чи не дивно, що в Закарпатті майже кожне село мало своїх казарів, мудрих народних оповідачів, народних співаків, нарешті, модерних (сучасних) молодіжних вокально-інструментальних ансамблів, які силою народної мудрості стоять на сторожі загальнолюдської моралі і моральності. Певно тому в Закарпатті ще й нині можливі збірки казок одного оповідача¹, казок одного села², чи певних регіонів³.

Так уже складалося споконвіку, що у казках (про тварин чи фантастичні, побутові чи легендарні або новелістичні) народ використовує алегорію і гіперболу (це щоб кожен побачив яскравіше проблему), прості тропи і влучність мовлення (це щоб кожного "зацепити" за серце), посиляється лише на перевірене людським досвідом (це щоб зберегти вічне і влучити в нього).

В казках населення Закарпаття збереглися навіть дохристиянські боги і герої, які наділені прекрасними людськими якостями і їх втіленнями. До таких казок належить і фантастична "Чому море солоне", в якій Дажбог є втіленням доброти, щиросердя, прекрасного⁴.

Звичайно, тематичні збірки різних років, мов пахоці Закарпаття, багаті різноманітними виховними, розвиваючими, спрямовуючими організаторськими потенціальними можливостями: читай дітям і підліткам та

¹ Чарівна торба: Українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М.І.Шопляка-Козака. - Ужгород, 1988.

² Казки одного села /Запис текстів, післямова та примітки П.В.Лінтура; упоряд. Ю.Д.Туриця. - Ужгород, 1979.

³ Казки Буковини. Казки Верховини. - Ужгород, 1968.

⁴ З невичерпної криниці: Казки українських Карпат /Записав і упоряд. М.Зінчук. - Львів, 1994. - С. 24 - 27.

формуй їх духовний світ і життєву позицію¹ - така сила тематичних збірок закарпатських казок.

Етнопедагогічні уявлення закарпатців сконцентровані у влучних і багатомудрих прислів'ях, кожне з яких - то ціла виховна програма, сімейна настанова, порада і застереження кожному:

- Правдивий чоловік чуже не бере, але й своє не лишає.
- Не намучишся - не научишся.
- Світ - то найвища школа.
- Нагинай дерево, доки молоде.
- Не лише той злодій, що краде, а й той, що драбину держить².

Багатий досвід закарпатців у розробці народно-педагогічних основ і практичних надбань виховання дітей, підлітків, молоді й дорослого населення звів міцний підмурівок для появи класичної теорії і практики навчання і виховання, школи і педагогіки на Закарпатті.

Проте колоніальний режим, який був нав'язаний українцям Закарпаття, негативно вплинув на стан вітчизняної освіти та культури.

Українське населення Закарпаття постійно піддавалося денаціоналізації засобами чужеземної школи.

Особливо посилилися обмеження прав українців навчати своїх дітей з установленням влади Габсбургів в Угорщині (початок XVIII ст.). З цього часу розпочалася примусова мадяризація української школи.

Шкільництво Закарпаття має давню історію. Збереглися документи, у яких повідомляється про Ужгородську школу 1400 року. Ця ж школа згадується і у 1589 при переліку прибутків ректора, якому громада і батьки платили за навчання дітей читання й письма як грішми, так і натурою. 1646 року була відкрита Ужгородська гімназія, у 1655 - відкрилася школа при Мукачівському монастирі. На території Березької жупи, що охоплювала майже чверть Закарпаття, у 1682 р. існувало 5 шкіл³. У XVIII столітті відкриваються католицькі гімназії в Мармарош-Сигеті (1730), Ужгородська середня школа з вчительською семінарією при ній (1793) та інші. Всі вони призначалися для змадяризування та покатоличення українців Закарпаття.

У 1774 р. в Австро-Угорщині була проведена шкільна реформа, якою визначалася державна система освіти в імперії. Встановлювалося два типи початкових шкіл - тривіальні та головні, а також функціонували однорічні парафіальні школи.

У тривіальних школах були підготовчий, перший та другий класи. У них діти навчалися читанню, письму, лічбі, деяким практичним вправам.

¹ Біда і щастя: Казки (Записали від Юрія Ревтя М.І.Рішко та М.В.Рішко. - Ужгород, 1962; Чарівне серце: Закарпатські казки) Зібрані та літерат. опрацьов. Л.Дем'яном. - Ужгород, 1964; Сказки зеленых гор / Рассказанные М.М.Галицей. - Ужгород, 1966 та ін.

² Чарівна торба... - Ужгород, 1988. - С. 128.

³ М и т ю р о в Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVII вв. - К., 1968. - С. 37 - 38.

Головним предметом вважався закон божий. Згідно з "Політичною шкільною конституцією, прийнятою у 1805 р., усі школи передавалися у відання консисторій, духовенство здійснювало нагляд за роботою школи та вчителя.

Така ж доля чекала і головні початкові школи, які функціонували у містах. У них був ще третій клас, по закінченню якого діти могли вступати до гімназій та реальних шкіл.

Якщо на перших порах після 1774 року навчання у парафіяльних, тривіальних та головних школах проводилося українською, то 1791-1792 рр. приймається закон, за яким усі школи Закарпаття переводилися на угорську мову навчання¹. Це негативно вплинуло на стан освіти українського населення. Цьому сприяла і нерозвинена мережа початкових шкіл, яких було обмаль особливо у гірських селах. Через це в гірській місцевості навчалось не більше як 30-35% дітей. Більшості дітей чужомовна школа стала недоступною, а навчання непосильним.

Ще в гіршому стані перебувала середня школа. Так, в середині XIX ст. серед 1200 гімназистів було близько 20 %, а в Ужгородській гімназії серед 364 учнів українців налічувалося більш 146.²

На кінець XIX століття на Закарпатті було тільки чотири середніх навчальних закладів та одна реальна школа.

Уряд Австро-Угорщини і в XIX столітті продовжував асиміляторську, колоніальну політику щодо освіти українців. Він не сприяв будівництву шкільних приміщень, обмежував зміст початкової освіти, звівши початкові школи до однокласних та двокласних навчальних закладів. Про те, що режим не був зацікавлений в освіті українців свідчить інструкція до навчальних програм, в якій вимагалось не "відвертати уми молоді від обставин, в яких ця молодь зростає, будити в ній прагнення вирватися з цих обставин."

Австро-Угорський уряд забороняв відкривати українські школи, закривав існуючі, переслідував діячів української освіти та культури. У 1868 році проводиться шкільна реформа, а також приймається "мовний закон" 1879 року, за яким всі школи переводилися на угорську мову навчання. Так, якщо у 1880 році українських початкових шкіл було 349, то у 1901 р. - 29, а у 1907 році вони були зовсім ліквідовані.³

І хоч у кінці XIX століття у міських школах Закарпаття зростає термін навчання, а після закінчення четвертого класу можна було вчитися у середній школі, проте більшість дітей залишалися поза школою.

Така реакційна освітня політика Австро-Угорської монархії в Закарпатті призвела до масової неграмотності населення. На 1890 р. неписьменних було понад 70 відсотків, а в Мариарошській жупі, наприклад,

¹ М а ш т а л е р О. В. Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. - К., 1966. - С. 33.

² Історія Української РСР. - Т. 3. - С. 201.

³ К о л о м и е ц Й. Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст. - С. 199.

письменне населення становило лише 17,6%.¹ Не маючи змоги навчатися в рідній школі, більшість українців Закарпаття не могли ні писати, ні читати по українському.

Дискримінаційна освітня політика щодо українців мала місце і після розпаду Австро-Угорської імперії. Землі Закарпаття після першої світової війни були окуповані Чехословаччиною, а в роки другої ввійшли до хористської Угорщини. Нові господарі продовжували стару колоніальну політику і тільки після об'єднання українських земель діти різних національностей одержали можливість вчитися у рідномовній школі.

Дивовижним явищем у розвитку просвіти і педагогічних ідей Закарпаття стало життя, творчість і наукова діяльність українського церковного історика протоігумена Іоанікія Базиловича (1742-1821).

Основоположник історичної науки в краї І.Базилович народився в с.Глівиче (нині в Словаччині). Після здобуття освіти в Кошице і Ужгороді майже 40 років був ігуменом Мукачівського монастиря.

Перша праця з історії Закарпаття написана І.Базиловичем латинською мовою і видрукувана у м. Кошице. Це тритомник "Короткі відомості про монастир св. Миколая на Чернечій горі в Мукачевому, заснований кн. Федором Корятовичем" - Кошице, 1799. Об'ємна і надзвичайно цікава праця: вона побудована на матеріалах єпархіальних записів, що включали свідчення про соціальне становище населення, його потяг до знань, освіти, навчання, про відкриття навчальних закладів у краї, прагнення пізнати історію ріднокраю, будувати власне життя, побут та виховання молоді на традиціях, обрядах і ритуалах українського народу. Саме в праці І. Базиловича зафіксовані свідчення про те, що 1744 року в Мукачеві була відкрита богословська школа, 1793 р. - Ужгородська вчительська семінарія тощо.²

Так у другій половині XVIII ст. на Закарпатті визріли умови для наукових досліджень. За словами І.Франка, "між тодішніми угорськими русинами почався такий науковий рух, що вони не тільки у себе дома мали відповідні сили для виховання молоді, але достарчували їх для Галичини, а навіть для Росії". Без сумніву, біля колиски цього наукового руху стояв І.Базилович.

У праці І.Базиловича, - відзначає дослідник його життя і творчості, - закладена ще одна важлива ідея, значимість якої важко переоцінити. У ній говориться про існування України і таких її регіонів, як Галичина, Поділля і Покуття. Причому термін "Україна" відносить аж до XIII ст. І це в той час, коли його вживали на власне українських землях, а перша узагальнююча праця з історії України Д.Бантіша-Каменського вийшла у 1822 р. під назвою "История Малой России". Не випадково її автор був щиро винагороджений членами імператорської родини, багатьма високопоставленими державними

¹ Там само. - С. 243.

² Д а н и л ю к Д. Перший будитель // Новини Закарпаття, 1992. - 20.06. - С. 2.

діячами і вельможами.

Відомий історик Закарпаття кінця ХХ ст. Дмитро Данилюк зауважує: "Наукові дослідження І.Базилевича гідно продовжив ужгородський парох М.Лучкай. З-під його пера вийшла 6-томна "Історія карпатських русинів", в якій поглядом вченого європейського рівня досягнуто широку панораму давньої історії слов'янських і інших народів і на фоні європейської історії відтворено минуле нашого краю у всіх його барвах".

Діяльність І.Базилевича пробудила національну свідомість багатьох закарпатців. Найбільш послідовним на ниві національної культури і освіти був О.В.Духнович, який прямо заявив, що винуватцями злиденного становища народу "суть самодержавніе тирана". Це свідчить про те, що закарпатські вчені вже в першій половині ХІХ ст. сприйняли ідеї західноєвропейського просвітництва, виступали на захист свободи і рівності, ідеалів гуманізму і добра.

9. 2. Педагогічні ідеї О.В.Духновича

О.В.Духнович

Визначна освітня діяльність у першій половині та середині ХІХ століття проводиться на Закарпатті Олександром Васильовичем Духновичем (1803-1865 рр.). Працюючи після закінчення Ужгородської гімназії та духовної семінарії домашнім учителем, викладачем гімназії, священником, він будив у краї думку про необхідність поширення освіти, як основи духовного життя людини. Педагог стверджує, що дитина стає особистістю, людиною тільки тоді, коли вона набуває освіти і виховання. Людина без виховання, на думку Духновича, подібна до землі, на якій зростає бур'ян.

Отже, людині треба надати освіту, повноцінне виховання, тільки тоді вона буде корисною собі і суспільству. Виходячи з цих позицій, О.В.Духнович все життя дбав про створення нових шкіл, розширення їх мережі, залучення до навчання в них усіх дітей. Підводячи підсумки свого життя він з гордістю заявив: "Я сподорожував усю Маковицю, навчаючи і закликаючи народ будувати школи і, слава Богу, в 71 селі заснував училища..."¹

Олександр Васильович Духнович у своїх поглядах стояв на позиціях традиційного українського просвітництва, вважаючи що за рахунок поширення освіти можна значно поліпшити суспільство.

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. - К., 1994. - С. 251.

Довгий час теоретична спадщина і досвід практичної діяльності відомого учня К.Д.Ушинського і самобутнього просвітителя карпатських русинів і всього українського народу О.В.Духновича по-справжньому не доводились широкій громадськості, і лише в останні десятиліття ХХ ст. поволи, але впевнено, з'являються дослідження, розвідки життя та творчості славетного українця.¹

О.В.Духнович писав так звану русинською мовою, що є діалектом етнічного розгалуження карпатських українців. Через те всім читачам більш зрозумілим буде виклад педагогічних ідей О.В.Духновича сучасною літературною мовою, що ніскільки не принижує значення його поглядів на виховання учнівської молоді, бо вони, власне кажучи, адресовані всім українцям.

Великою заслугою педагога є написання ним підручників для народних шкіл. У 1847 році він створює перший буквар на Закарпатті "Книжицю читальну для починающих", у 1831 р. пише підручник з географії "Краткий землепис для молодих русинів", у 1853 році - "Сокращенную грамматику письменного русского языка" тощо.

Вершиною педагогічних творчості О.В.Духновича є написання ним першого підручника з теорії і практики навчання і виховання молоді "Народной педагогії в пользу училищ и учителей сельских" у 1857 р. Цей твір став підручником практичної і теоретичної діяльності просвітителя і відіграв надзвичайно важливу роль у розвитку вітчизняної педагогіки та шкільної справи. Зумовило просвітителя взятися за створення цієї праці відсутність систематизованих знань з теорії та практики навчання дітей, підготовки вчителів до наставництва. Це ускладнювало навчальний процес, більшість учителів не маючи відповідних знань для роботи з дітьми, інтуїтивно вели навчання, часто невміло дбали про розвиток дітей. Враховуючи це, О.В.Духнович систематизував наявні педагогічні знання, використавши власний досвід і подав їх у вигляді підручника для вчителів і тих, хто готується взятися до наставництва. О.В.Духнович вважав педагогіку мистецтвом мистецтва, а педагог, на його думку, усіх митців з огляду на звання своє перевищує. Для того, щоб за висловом О.В.Духновича, людину і людство влаштувати необхідно доскonalо оволодіти педагогічними знаннями, навчитися їх застосовувати, передбачати наслідки вчиненого: "такими міркуваннями займатися, як би змогли легше і більш успішно виконувати свій обов'язок".²

О.В.Духнович як і його попередник Г.С.Сковорода, вважав, що

¹ Рудловчак О. М. Творчий шлях Духновича //Олександр Духнович. - Пряшів, 1965; М а ш т а л е р О. В. Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича. - К., 1966; Педагогічні ідеї О.В. Д у х н о в и ч а /У кн.: Історія педагогіки. - К., 1973. - С. 184-187; Ж у п а н и н С. І. Народознавча педагогіка Олександра Духновича //Рідна школа, 1992. - № 9-10.

² Ця та подальші цитати подаються за уривками праці О.В.Духновича "Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских" /У кн.: Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. - К., 1961. - С. 518.

виховання має враховувати природу дитини. Він закликав учителів, батьків глибоко вивчати природні особливості дітей, виявляти сили, надані їм природою і, не чинячи опору, сприяти всебічному їхньому розвитку: "щоб сили людські, тілесні і духовні, природою людині надані, з молодості ... зберегти і удосконалювати". Особливо педагог наполягає на врахуванні вікових особливостей і будови тіла учнів при залученні їх до фізичної і, зокрема, аграрної праці.

У зв'язку з тим, що діти не однакові за природою вони потребують індивідуального підходу, "адже від природи деякі діти схильні суттю на деякі витівки". У такому разі педагог зобов'язаний вживати засоби, якими б розвивалися бажані і гальмувалися негативні якості. При цьому Духнович застерігає вихователя від того, "щоб пристрастями тими не нашкодив, але ще примножив і збільшив в учневі такому..."

Розглядаючи природу як чинник, що визначає природні нахили людини, її задатки до фізичного та інтелектуального розвитку, педагог підкреслює, що сам розвиток в значній мірі залежить від системи вправ і наставлення, або виховання. Останнє має враховувати природу дитини і сприяти саморозвитку, вдосконаленню природних обдарувань.

Обстоюючи принцип природовідповідності, О.В.Духнович дбає про рівномірний розвиток фізичних і духовних сил дитини, наголошує на тому, щоб ці "сили завжди в рівномірності були."

Забезпечити повноцінне тілесне і духовне зростання дітей може народна школа, головним завданням якої є виховання високоморальної, працюючої, добродіяльної людини. Саме тому серцевиною педагогіки О.В.Духновича є ідея народності, яка полягає в тому, щоб виховувати в дітях людяність, людинолюбство, добродійність.

"Настанови, - писав О.В.Духнович, - прямий кінець або прямий напрямок хай буде людство, або, як мовиться, людськість, людинолюбство... поскільки людство в цивільному житті є найбільша добродійність..." Таких людей може виховати рідна школа, духовно багата сім'я.

Школа має бути доступною усім дітям і слугувати інтересам народу. У ній учні мають навчатися рідною мовою, яка всебічно розвиває природні сили. Навчання чужою мовою є протиприродним і затримує розвиток здібностей дітей, воно безсиле й гальмує поступ особистості і народу. Рідна мова у народній школі повинна складати "предмет головний, центральний, що входить до всіх інших предметів і збирає до себе їх результати". Мова (предмет) має сприяти розумовому, моральному і естетичному вихованню дітей.

Педагог вважав, що у процесі навчання діти мають засвоювати реальні знання. Сільські діти мають користатися ними у своїй праці на землі, при опануванні певними ремеслами і видами діяльності. Тобто, О.В.Духнович обстоював реальні знання, але водночас дбав і про те, щоб у процесі пізнання у дітей розвивалися пізнавальні можливості. Цій меті були підпорядковані

розроблені педагогом навчальні плани для першого і другого класів початкової школи, а також зміст вищезгаданих підручників. Укладаючи їх, як і весь зміст початкової освіти, О.В.Духнович дотримувався дидактичних принципів: наочності, доступності і посильності, активності у навчанні, ґрунтовності і міцності знань тощо.

Щоб "людину і людство влаштувати", народна школа має бути зосередженням духовної культури.

Навчаючись у школі діти мають засвоїти релігійну і народну мораль, яка зміцнює духовні сили, прищеплює любов до рідної землі і не дозволяє вихованцеві вбиратися у "чуже пір'я". О.В.Духнович щиро вірив у те, що шляхом поширення освіти поліпшується мораль людей, а це в свою чергу, робить суспільство гуманнішим і веде до злагоди та згоди в ньому.

Джерелами і засобами морального удосконалення дітей педагог вважав вітчизняну історію, народні пісні, звичаї народу, гідні для наслідування приклади дорослих, доцільно підібрані заохочення та покарання тощо.

У процесі виховання, на думку О.В.Духновича, повинен мати місце широкий вибір методів впливу у гармонійному їх поєднанні, бо "слова вчать, а приклади приваблюють". Особливу роль у зростанні молоді він надає прикладу старших: батьків, вчителів, яких застерігає від необачних вчинків, закликає до мудрості і виваженості у діях. Наводячи сентенцію про те, що "діти розбещених батьків теж розбещеними бувають, а розбещений учитель всіх дітей розбещеними зробить і замість добродетельності розплодить злонравність і розбещеність у цілому суспільстві". Педагог надіється на усвідомлення дорослими свого призначення у родині, школі, в цілому у житті.

Виховання передбачає засвоєння дітьми звичаїв свого народу шляхом вправ і наставлення. Першими наставниками і вихователями дітей є їх батьки. Звертаючись до батьків, О.В.Духнович пише: "Дай сину твоєму здоровий розум, дай йому добрий норів, дай йому науку, здібності, працьовитість, добре серце ... дай йому добру волю... - і дав йому все".

Важливим засобом виховання педагог розглядав залучення дітей до праці, через яку вони набували реальних знань. Він визначає широке коло трудових обов'язків дітей, виконання яких узгоджується із їхніми фізичними можливостями (робота в саду, на огороді, у дворі тощо).

"Землеробство для людини є природною вправою, воно ... сили зміцнює, розум розвиває, також приносить користь людині. Для того також потрібно їсти, щоб всюди до школи належала більша загородка (город) або сад, в якому діти могли привчатися до науки правильного землеробства впражнялися...".

О.В.Духнович слідом за Г.С.Сковородою приділяв увагу проблемі зайнятості дітей. На його думку, вони повинні завжди займатися корисними справами, дозвілля їх має бути доцільним і розумним, інакше безділля приведе до пустослів'я, ліні, непокорн, злих вчинків тощо.

Отже, виховання має здійснюватися продумано і в певній системі.

Особливо важливу роль у зростанні громадянина О.В.Духнович надавав народному вчителю. Вчитель повинен всебічно знати і розвивати особистість учня. Для цього він має добре знати анатомію і фізіологію дитини, її вікові особливості і можливості, закономірності їхнього розвитку.

О.В.Духнович вважав вчителя тією особою, яка ростить і формує патріота свого народу і краю. Тому вчитель, на його думку, має у дітях „народолобіє возбудити“ і в серцях їхніх закріпляти любов до своєї народності. Для цього треба використовувати всі засоби: поетичне слово, історичні твори і бувальщину, народну пісню, що збуджує любов до рідного краю тощо.

Учителів О.В.Духнович називає просвітителями народу, його сіллю. Діяльністю вчителя має бути знищено зло і процвітати добродетельність. На думку педагога не кожна людина може бути наставником. Ним є той, хто має природні нахили, добре знання предметів та навчання дітей. В „Народной педагоггии в пользу училищ й учителей сельских“ О.В.Духнович виставляє такі вимоги до вчителя:

...Наставник повинен бути обдарованим особливими якостями, і між ними такими:

1. Той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби.
2. Повинен мати добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим.
3. Повинен мати чистий і непорочний норов і процвітати добродетельностями.
4. Повинен бути від природи лагідним, поважним, з повним характером муж.
5. Повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити.
6. Від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання.
7. Повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння.
8. Повинен добрий порядок поважати.

Хто цих властивостей від природи дарованих не має, той не принесе у педагогічній сфері ніякої користі, і краще йому відмовитися від цієї служби, ніж коли-небудь, жадливо відповідати за недоліки і бути навіки покараним.¹

Погляди О.В.Духновича на освіту, інтелігентність (цивілізованість) не втратили свого історичного, пізнавального і виховного значення. Багато влучних висловлювань мудрого просвітителя перейшли до скарбниці народної пареміографії. Наприклад, такі афоризми:

¹ Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. - К., 1961. - С. 517.

- Багато листя на дереві - мало плодів; багато бесіди - мало розуму.
 - Де сови гучать і скрегочуть сороки, там соловей мовчить.
 Вирішальну роль вчителя у формуванні особистості О.В.Духнович висловив у такому афоризмі: "Хто дав тобі виховання, той більше тобі дав, ніж той, хто дав тобі життя".

Недарма в народі пішов поговір (легенда), що Олександр Васильович тому Духнович, що є будителем народного духу, адже він сам - від Духу Святого...

Легенди легендами, а сумлінна дослідниця життя і творчості О.В.Духновича Олена Михайлівна Рудловчак багато літ підряд в журналі "Дружно вперед" (Пряшів) друкує матеріали "Десять зупинок на життєвому шляху будителя" - маловідомі і невідомі матеріали про О.В.Духновича, його перебування в Ужгороді, Мукачеві, селі Давидково тощо, а Василь Басарай закінчив роботу над документальною повістю "Виставка на порозі старої школи", що присвячена учительській діяльності Олександра Васильовича.

Освітня діяльність О.В.Духновича сприяла значному поширенню освіти, розвитку національної свідомості української людності, відродженню національної системи виховання українського народу. Сьогодні ім'я О.В.Духновича користується всенародною шаною.

Заповітом звучить для нинішнього і прийдешніх поколінь звернення великого педагога-патріота: "Люби свій народ не тому, що він славний, а тому, що він твій. Хто стидається за свій народ, той сам себе стидається".

Над реалізацією ідеї народності виховання плідно працювали земляки О.В.Духновича Іван Андрійович Ставровський (1822 - 1878 рр.), Олександр Іванович Павлович (1819 - 1900 рр.). Вони, як і О.В.Духнович, вважали освіту і школу важливим засобом поліпшення життя людини і всього суспільства.

Працюючи сільськими вчителями, І.А.Ставровський і О.І.Павлович дбали про виховання дітей в дусі народності. Діти мають зростати працьовитими, людяними, національно і соціально свідомими особистостями. І.А.Ставровський у своїй праці "Педагогія", що була написана у 1846 р., розробив методіку розвитку тілесних та духовних сил дитини, підкреслюючи органічний зв'язок між ними.

І.А.Ставровський і О. І.Павлович засуджували антиукраїнську освітню політику Австро-угорської монархії, спрямовану на денационалізацію українського населення Закарпаття. Рідна мова, національна культура, вітчизняна історія є, на їхню думку, найвпливовішими засобами прищиплення дітям любові до народу, підготовки патріотів, відданих інтересам свого народу. Діяльність О.В.Духновича та його послідовників помітно вплинула на педагогічну творчість Августина Волошина (1874-1946 рр.)

У шкільництві Закарпаття А.Волошин впевнено торував стежку, що була прокладена Духновичем. Як і О.В.Духнович, Волошин багато уваги

приділяв вихованню учительських кадрів. Він пише “Практичну граматику малоруської мови”, “Педагогіку і дидактику”, “Коротку історію педагогіки”, “Педагогічну методичку”, “Психологію”, “Нарис педагогіки”, а також багато інших творів, адресованих учителям, підручників для початкової середньої школи.

Він очолював Педагогічне товариство Підкарпатської Русі, був організатором вчительської Громади, брав активну участь у культурному та громадському житті, писав художні твори. За внесок до розвитку освіти та культури рідного краю А.Волошина ще за життя називали “батьком” українського відродження на Закарпатті”.

Педагогічна творчість О.В.Духновича та його послідовників не втратила своєї актуальності і сьогодні є перлиною вітчизняної педагогічної думки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте основні особливості розвитку школи і педагогіки на Закарпатті. Мотивуйте свої судження.

2. Назвіть основні твори О.В.Духновича і визначте їх психолого-педагогічні особливості. Доведіть свої судження.

3. Перепишіть до своїх конспектів п'ять висловлювань С.В.Духновича. Придумайте для всіх цитат спільний заголовок.

“Люби свій народ не тому, що він славний, - а тому, що він твій”. “Хто стидається за свій народ, той сам себе стидається”.

“Цивілізація нашого часу - це утрата природної свободи. Людина цивілізована, або, як кажуть, освічена, відтягується від свого роду, притягується до чужого, вона працює для чужого, вона задоволена своїм, своє сукно їй здається грубим. Та коли чужинці обскакують її, тоді вона заздрить своїм, зітхаючи: “О коли б я був zostався при своєму, не був би я тепер на сміх чужим і своїм”.

“Македонському царю Філіпу радили прогнати наклепника, який поширював про царя погані розмови. Розумний цар відповів радникам: “Ні! Я не прожену свого супротивника. Хай поширює свої наклепи про мене у моему царстві, тут мене всі знають... Хай залишиться дома, тут йому вірять тільки такі, як він сам”.

“Багато листя на дереві - мало плодів; багато бесіди - мало розуму”.
“Де сови гучать і скрегочуть сороки, там соловей мовчить”.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

М е д в е д и к : Читанка для малят /Редак. - уряд. В. Б а с а р а б,
Новини Закарпаття, 1992.

Педагогічні ідеї О.В.Духновича /У кн.: Історія педагогіки /За ред. М. С.
Г р и ц е н к а. - К., 1993. - С.184-187.

С т е л ь м а х о в и ч М. Г. До джерел історії педагогіки //Освіта, 1991,
22.10. - № 78.